

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

นับตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันมนุษย์มีความเกี่ยวข้องกับสังคมกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ทั้งในลักษณะที่เป็นกิจกรรมเพื่อการดำรงชีวิต กล่าวคือมนุษย์ได้นำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาเป็นปัจจัย 4 คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค อันเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์ และกิจกรรมเพื่อการพัฒนาอารยธรรมของมนุษย์ นั่นคือ นำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาสร้างเสริมสิ่งเสพบำรุงบำเรอ เครื่องอำนวยความสะดวกสบายต่าง ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการที่รู้จักเพียงพอของมนุษย์ แต่การที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมนั้น มนุษย์มีข้อจำกัดอยู่ตรงที่มนุษย์ยังขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม มนุษย์จึงได้กระทำการใด ๆ ลงไปโดยไม่ได้คิดคำนึงถึงสิ่งแวดล้อม การที่มนุษย์นำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในการดำรงชีวิต มาใช้ในการสร้างสรรค์ความเจริญ เพื่อความสะดวกสบายในการดำเนินชีวิตของตน กิจกรรมต่าง ๆ เหล่านี้นอกจากทำให้ทรัพยากรธรรมชาติร่อยหรอลงแล้ว ยังก่อให้เกิดผลกระทบที่ไม่พึงประสงค์แก่สิ่งแวดล้อมรอบตัวมนุษย์ด้วย คือ ทำให้เกิดมลภาวะเป็นพิษ เกิดของเสีย ตลอดจนเกิดความเสื่อมโทรมทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ถึงแม้ว่าในบางครั้งความเสื่อมโทรมทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อมจะเกิดขึ้นเองจากความเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ ซึ่งมีทั้งแบบรุนแรงและไม่รุนแรง แต่ธรรมชาติเองก็สามารถที่จะปรับตัวและฟื้นตัวเข้าสู่สภาพตามปกติได้ ภายในระยะเวลาอันสมควร แต่ความเสื่อมโทรมทางธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์นั้น เป็นการยากที่ธรรมชาติจะปรับตัวและฟื้นตัวให้เข้าสู่สภาพตามปกติได้ ซึ่งสิ่งที่ได้เกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมรอบตัวมนุษย์นั้น มีสาเหตุที่สำคัญมาจากการที่มนุษย์ขาดความรู้ความเข้าใจในสภาพความเป็นจริงของธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีระบบกฎเกณฑ์ในการดำรงอยู่ การเกื้อกูลพึ่งพาอาศัยกันและกัน การปรับตัว รวมถึงการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นไปตามหลักของธรรมชาติ และมนุษย์ขาดความรู้ความเข้าใจในความเป็นจริงของชีวิตและองค์ประกอบอื่น ๆ ของความเป็นมนุษย์ โดยที่มนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อม แต่มนุษย์กลับคิดแยกตัวออกจากธรรมชาติ โดยยึดเอาตัวมนุษย์เองเป็นใหญ่เป็นนายเหนือธรรมชาติ แล้วก็เอาธรรมชาติมาเป็นทาส

รับใช้สนองความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ เพราะวิธีการคิดและพฤติกรรมของมนุษย์ที่ผ่านมา ได้ก่อให้เกิดผลกระทบและกลายเป็นปัญหาสิ่งแวดล้อมที่สำคัญหนักหน่วงอย่างมหาดศาล ขากที่จะแก้ไข ดังที่ปรากฏและเป็นไปอยู่ในปัจจุบัน จนทำให้นักคิดและนักพัฒนาทั่วโลกเกิดความวิตกกังวลว่า หากยังคงปล่อยให้มีการดำเนินการดังที่เคยเป็นมา ก็จะทำให้เกิดปัญหาความเสื่อมโทรมทางสิ่งแวดล้อมเพิ่มมากขึ้นจนถึงขั้นวิกฤตในที่สุด จนยากที่จะหาทางปรับปรุงแก้ไข ผลสุดท้ายความวิกฤตทั้งหมดทั้งปวงนั้นจะกลับเป็นผลสะท้อนย้อนกลับมาสู่สังคมมนุษย์ จนทำให้เกิดความทุกข์ และเกิดปัญหาในระบบการดำรงชีวิตของมนุษย์เอง

จากปัญหาดังกล่าว ถือว่าเป็นเรื่องที่น่าวิตกกังวลเป็นอย่างมากในระบบสังคมโลก จนกระทั่งได้มีประชุมปรึกษา มีการศึกษาค้นคว้าทบทวนวิธีการคิดและพฤติกรรมที่ผ่านมา เพื่อหาทางออกที่ถูกต้องหรือเหมาะสม ดังที่ อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ กล่าวว่า " ถ้ามนุษยชาติจะอยู่รอดได้ เราต้องการการคิดใหม่โดยสิ้นเชิง" (we shall need a radically new manner of thinking if mankind is to survive.) ดังที่ ประเวศ วสี (2537) ได้กล่าวว่า โลกต้องการความคิดใหม่เพื่อการอยู่รอด ซึ่งเป็นความอยู่รอดของมวลมนุษยและสิ่งแวดล้อม ดังนั้นในการคิดหรือการตัดสินใจเพื่อแก้ปัญหา จะต้องรู้จักคิดไตร่ตรองให้รอบคอบ หรือมีวิธีคิดใหม่ที่จะทำให้มนุษย์กับธรรมชาติเป็นมิตรกัน และมีแนวคิดที่จะทำให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างเกื้อกูลพึ่งพาอาศัย ไม่เบียดเบียนทำลายธรรมชาติ เพราะถ้ามีการพัฒนาวิธีคิดในทางที่ถูกต้อง ก็จะนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังที่ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2542) กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่ทรงพลังจะต้องเปลี่ยนแปลงในเชิงความคิดก่อนเสมอ เพราะความคิดแนวใหม่ จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ในการมองโลกจากสภาพเดิมที่เป็นอยู่ และทดแทนด้วยความคิดใหม่เข้ามาแทนที่ จนก่อให้เกิดการพัฒนาแนวทางใหม่ ๆ ของมนุษยชาติ ซึ่งวิธีการคิดตัดสินใจแก้ปัญหาที่อยู่หลายวิธี ส่วนการที่จะเลือกใช้วิธีคิดแบบใดนั้น ขึ้นอยู่กับสติปัญญาทักษะ ความสามารถในการคิด และประสบการณ์ที่ได้รับ เพื่อนำมาใช้ประกอบการพิจารณาในการตัดสินใจแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้องเหมาะสมกับสถานการณ์ ด้วยเหตุนี้ ทั่วโลกจึงได้หันมาระดมพลังความคิดต่าง ๆ เพื่อสร้างสรรค์แนวคิดหรือวิธีคิดใหม่ เพื่อให้การดำรงชีวิตของมนุษย์มีความผสมผสานสอดคล้องกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จนกระทั่งได้จัดให้มีการเรียนการสอนเรื่องของสิ่งแวดล้อม มีการจัดทำหลักสูตรสิ่งแวดล้อมศึกษา ซึ่งมีเนื้อหาสาระเน้นหนักไปทางด้าน การให้ความรู้ความเข้าใจในปรากฏการณ์หรือสภาพปัญหา ที่เป็นผลกระทบและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เพื่อให้สอนในสถานศึกษาและเผยแพร่ข่าวสารข้อมูลแก่บุคคลทั่วไปและมีการจัดทำกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเป็นระบบกระบวนที่เรียกว่ากระบวนกรสิ่งแวดล้อมศึกษา โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ผู้เรียนและผู้

สนใจเกิดความตระหนักเข้าใจเกิดเจตคติที่ดี และร่วมกันปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมได้อย่างถูกต้องเหมาะสม แต่ความตระหนักที่ดี ความรู้ความเข้าใจที่ดี เจตคติหรือท่าทีตลอดถึงพฤติกรรมต่อสิ่งแวดล้อมที่ดี ทั้งหมดนี้จะเกิดขึ้นมาได้ จะต้องมียุทธศาสตร์อยู่เบื้องหลัง การที่จะสร้างสิ่งเหล่านั้นให้เกิดขึ้นได้ก็ต้องให้คนรู้จักคิดอีกเหมือนกัน เช่น ถ้าคนจะมีความตระหนักถึงมลภาวะเป็นพิษเป็นสิ่งที่ปัญหาต่อสุขภาพอนามัยของมนุษย์ เขาจะต้องมียุทธศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่งที่จะทำให้เขาเข้าใจว่า มลภาวะเป็นพิษเป็นปัญหาของมนุษย์ และหากจะแก้ไขก็ต้องมียุทธศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่งที่จะนำไปสู่การแก้ไขปัญหา หรือทำให้ปัญหาหมดลงหรือบรรเทาได้ เป็นต้น ดังนั้นยุทธศาสตร์จึงเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่งในกระบวนการศึกษา

สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกระบวนการให้ความรู้ ความตระหนัก และเจตคติต่อสิ่งแวดล้อม โดยอาศัยการเรียนการสอนแก่นักเรียนนักศึกษาทั้งในและนอกโรงเรียน และอาศัยการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารสู่ประชาชนทั่วไป เพื่อให้ทุกคนได้เกิดความรู้ความตระหนักต่อสถานการณ์สิ่งแวดล้อม ถ้าเป็นเรื่องที่ดีก็จะช่วยกันส่งเสริมบำรุงรักษา แต่หากเป็นเรื่องไม่ดี เป็นผลกระทบต่อระบบการดำเนินชีวิตหรือเป็นปัญหาต่อการพัฒนา ก็จะช่วยกันป้องกันแก้ไขปัญหาให้บรรเทาหรือให้หมดสิ้นไป ซึ่งในกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษานั้นมีแนวคิดต่าง ๆ ที่เป็นตัวหลักการที่จะนำไปสู่วิธีการทางสิ่งแวดล้อมศึกษา เพื่อให้บรรลุเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ตามที่ได้ตั้งไว้ วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเป็นวิธีคิดแบบหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำให้พุทธบริษัทนำไปใช้ในการปฏิบัติธรรม หรือใช้ในการดำเนินชีวิต เพื่อทำให้เกิดปัญญาแจ้งในหลักธรรมอันเป็นหลักของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ดังนั้นแนวคิดหลักต่าง ๆ ที่ถูกถ่ายทอดออกมาเป็นหลักการเป้าหมายหรือเป็นวัตถุประสงค์ของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษานั้น น่าจะมีหลักมีวิธีการคิดอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นพื้นฐาน แต่พื้นฐานแนวความคิดเหล่านั้นเป็นอย่างไร มีวิธีการคิดอย่างไร และแนวความคิดหรือวิธีการคิดเหล่านั้นมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์สอดคล้อง หรือว่าแตกต่างจากวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการในทางพระพุทธศาสนาเล็กน้อยแค่ไหน และจะสามารถนำแนวคิดหรือวิธีคิดทั้งสองมาประยุกต์ใช้ร่วมกันได้หรือไม่ จากคำถามเหล่านี้ ทำให้ผู้ศึกษามีความสนใจที่จะศึกษาในเรื่องของการนำหลักการคิดแบบโยนิโสมนสิการไปวิเคราะห์ถึงแนวคิดหลักของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาว่า มีแนวความคิดเป็นอย่างไร มีวิธีการคิดอย่างไร วิธีคิดเหล่านั้นเหมือนกันกับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการทางพระพุทธศาสนาหรือไม่เพียงไร หรือมีความแตกต่างกันอย่างไร เพื่อหาคำตอบให้แก่คำถามข้างต้น อันจะนำไปสู่การปรับใช้คำสอนในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อบรรลุเป้าหมายและวัตถุประสงค์หลักทางสิ่งแวดล้อมศึกษาในสังคมไทยต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ความเชื่อมโยงระหว่างแนวคิดของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา กับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

ขอบเขตด้านเนื้อหา

สำหรับขอบเขตด้านเนื้อหาในส่วนแนวคิดของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา ผู้ศึกษาสนใจศึกษาวิเคราะห์แนวคิดของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา ในส่วนที่เป็นวัตถุประสงค์ของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา ทั้ง 5 ประการ คือ การสร้างความตระหนัก ความรู้ เจตคติ ทักษะ และการมีส่วนร่วมในกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา ในมิติของการจัดการหรือการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ หรือการแก้ไขปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อมตามกรอบของแนวคิดกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา

ในส่วนขอบเขตด้านเนื้อหาที่เกี่ยวกับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการซึ่งมีอยู่ 10 วิธี แต่ผู้ศึกษาได้เลือกเอามาศึกษาเพียง 7 วิธี คือ วิธีคิดแบบสืบสาวหาเหตุ วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ วิธีคิดแบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม และวิธีคิดแบบอุบายปลุกเร้าคุณธรรม ซึ่งเห็นว่าจะมีความเหมาะสมกับแนวคิดหรือเหตุการณ์ของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาที่นำมาศึกษา

จากนั้น นำเอาวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการแต่ละวิธีไปทำการวิเคราะห์แนวคิดหลักที่เป็นวัตถุประสงค์ของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา เพื่อศึกษาหาความเชื่อมโยงหรือความสัมพันธ์ที่สอดคล้อง หรือความแตกต่างกันระหว่างแนวคิดของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา กับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งบางแนวคิดหรือบางเหตุการณ์สามารถที่จะนำหลักโยนิโสมนสิการไปวิเคราะห์ได้หลายวิธี ไม่ได้มุ่งศึกษาถึงรูปแบบหรือวิธีการในการดำเนินงานด้านการจัดการหรือว่าการจัดกิจกรรมในอันที่จะทำให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา แต่หากมีความเกี่ยวเนื่องกันก็จะนำมาพอมเป็นตัวอย่างเพื่อให้มองเห็นเป็นรูปธรรม

1.4 ระเบียบวิธีวิจัย

1.4.1 ข้อมูลและแหล่งข้อมูล

ในด้านของข้อมูลนั้น เป็นข้อมูลทุติยภูมิ ในส่วนที่เป็นแนวคิดของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาในเรื่องของการสร้างความตระหนัก ความรู้ เจตคติ ทักษะ และการมีส่วนร่วม และวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ 7 วิธี จากเอกสารสิ่งพิมพ์ที่มีผู้อื่นได้จัดทำไว้ก่อนแล้วหรือมีปรากฏอยู่ในเอกสารตำราทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา และในส่วนของแหล่งที่มาของข้อมูล ผู้ศึกษาสามารถหาได้จากแหล่งเก็บรวบรวมข้อมูลแหล่งต่าง ๆ เช่น สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ หอสมุดประจำจังหวัดเชียงใหม่ หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก หอสมุดในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และเอกสารส่วนตัวของผู้ศึกษา เป็นต้น

1.4.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล

ในส่วนของ การเก็บรวบรวมข้อมูลนั้น เนื่องจากการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) ที่มุ่งศึกษาถึงการนำวิธีคิดตามหลักการคิดแบบโยนิโสมนสิการทั้ง 7 วิธีไปวิเคราะห์แนวคิดของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาในเรื่องของการสร้างความตระหนัก ความรู้ เจตคติ ทักษะและการมีส่วนร่วมทางสิ่งแวดล้อม การเก็บรวบรวมข้อมูลจึงได้เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ตำราทางวิชาการ รวมไปถึงสิ่งพิมพ์อื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาและวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ จากนั้นได้ทำการจัดเก็บรวบรวมข้อมูลไว้เป็นหมวดหมู่เพื่อนำไปใช้ในการวิเคราะห์ต่อไป

1.4.3 การวิเคราะห์ข้อมูล

สำหรับการวิเคราะห์ข้อมูลในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิเคราะห์ด้านเนื้อหา (Content Analysis) ตามกรอบแนวคิดที่เป็นวัตถุประสงค์ของสิ่งแวดล้อมศึกษา โดยใช้วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการแต่ละวิธี เข้าไปทำการวิเคราะห์แนวคิดที่เป็นวัตถุประสงค์หลักของกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาในแต่ละเรื่องตามที่ได้เก็บรวบรวมจัดไว้เป็นหมวดหมู่แล้ว เพื่อศึกษาหาความเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ระหว่างแนวคิดทางกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษากับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการว่า มีแนวคิดพื้นฐานอย่างไรหรือว่ามีแนวคิดอย่างเดียวกันกับหลักการคิดแบบโยนิโสมนสิการหรือไม่ มีความสอดคล้องหรือมีแตกต่างกันหรือไม่ และวิเคราะห์ถึงความเป็นไปได้ในการนำวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการไปประยุกต์ใช้กับกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา

1.5 ทบทวนแนวคิดและการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้มีแนวคิด ทฤษฎี และงานการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1.5.1 แนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาและการจัดการเรียนการสอน

ประเวศ วะสี (2537) ได้เสนอแนวความคิดว่า ความรู้ที่จำเป็นมี 4 ประเภท ใหญ่ ๆ เรียกว่าปัญญา 4 หรือ จตุรปัญญา คือ ความรู้ธรรมชาติที่เป็นวัตถุ (วิทยาศาสตร์กายภาพ) ความรู้ทางสังคม (วิทยาศาสตร์สังคม) ความรู้ทางศาสนา (วิทยาศาสตร์ข้างใน) และความรู้เรื่องการจัดการ ซึ่งปัญญาที่เกิดจากความรู้นิดใดชนิดหนึ่งนั้นไม่เป็นการเพียงพอที่จะทำให้เกิดดุลยภาพในสังคม เราจำเป็นต้องมีปัญญาอย่างบูรณาการ การศึกษาและการวิจัยจำเป็นต้องคำนึงถึงปัญญาทุกด้านมิใช่ให้เรียนรู้เป็นส่วน ๆ เพราะความรู้แบบแยกส่วนก็จะนำไปสู่การกระทำแบบแยกส่วน ทำให้เกิดการเสียดุลยภาพและเกิดวิกฤตการณ์ขึ้น การศึกษาเรียนรู้จำเป็นต้องให้ผู้เรียนได้เรียนรู้แบบเชื่อมโยง เนื่องจากว่าในโลกแห่งความเป็นจริงนั้นเป็นโลกแห่งการเชื่อมโยงเป็นองค์รวมการจัดการเรียนรู้ควรจะไปให้ถึง 3 ระดับ คือ

1. ระดับที่เกิดความรู้ หมายถึง การรู้ความจริง การที่บุคคลจะทำอะไรให้สำเร็จได้บุคคลนั้นต้องรู้และใช้ความจริง ความรู้ต้องเป็นความจริงเพราะการใช้ความจริงทำให้ทำได้ถูกต้อง การให้ผู้เรียนสัมผัสความจริงเท่ากับเป็นการทำให้ผู้เรียนมีความรู้ระดับเบื้องต้น
2. ระดับที่เกิดปัญญา เป็นระดับที่ผู้เรียนสามารถบูรณาการหรือเชื่อมโยงความรู้ใน 4 ด้านดังกล่าวข้างต้น และนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิต
3. ระดับที่เกิดจิตสำนึก คือเกิดความเข้าใจความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ และความเข้าใจตัวเองว่าสัมพันธ์กับสรรพสิ่งอย่างไร

ประเวศ วะสี (2537) ได้กล่าวอีกว่า จริยธรรมจะเกิดแก่บุคคลก็ต่อเมื่อบุคคลนั้นได้บรรลุการเรียนรู้ทั้ง 3 ระดับดังกล่าว จึงควรมีการปฏิรูปการเรียนรู้ใหม่ที่เน้นการสัมผัสความจริง การคิดและการจัดการให้มากขึ้นทุกระดับ และได้เสนอว่า การศึกษาที่ดีควรจะสร้างคนให้ฉลาดเป็นคนดีมีความสุข ซึ่งกระบวนการเรียนรู้ควรเน้นที่การช่วยให้ผู้เรียนได้เรียนรู้วิธีเรียนและสามารถเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง และได้เสนอวิธีการเรียนรู้ที่ปรับปรุงมาจากแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับปัญญา 3 ได้แก่ สุตมยปัญญา (ปัญญาที่ได้จากการรับรู้รับฟัง) จินตามยปัญญา (ปัญญาอันเกิดจากการคิด) และภาวนามยปัญญา (ปัญญาอันเกิดจากการภาวนา) มาเป็น

1. การศึกษาจากการสัมผัสความจริง ได้แก่ความจริงทางธรรมชาติ ความจริงทางสังคมวัฒนธรรม ความจริงโดยการทำงานและกิจกรรม ความจริงที่เป็นสุทธิยะ และความจริงทางข้อมูลข่าวสาร

2. การศึกษาจากการคิด การคิดเป็นกระบวนการที่สัมพันธ์และต่อเนื่องจากการศึกษาโดยสัมผัสความจริง ซึ่งประกอบด้วยการฝึกสังเกต การฝึกบันทึก การฝึกการนำเสนอต่อที่ประชุมการฝึกการฟัง การฝึกการปุจฉาวิสัชนา หรือถามตอบ การฝึกการใช้เหตุผลวิเคราะห์ สังเคราะห์ การฝึกการตั้งสมมติฐานและการตั้งคำถาม การฝึกแสวงหาคำตอบต่อคำถามที่ตั้งขึ้น การวิจัยเพื่อสร้างความรู้ใหม่ การเชื่อมโยงบูรณาการ และการเข้าใจตนเอง จนเกิดการรู้ตัวเองตามความเป็นจริงว่า สัมพันธ์กับคนอื่นและสิ่งอื่นอย่างไร ซึ่งจะทำให้เกิดจริยธรรมขึ้นในตนเอง การฝึกการเขียนและการเรียบเรียงทางวิชาการ

3. การศึกษาจากการเจริญสติ การเจริญสติเป็นวิธีการทางปัญญาที่ช่วยให้การสัมผัสกับความจริงและการคิดมีความตรงและคมชัดมากขึ้น ทำให้เอาปัญญามาใช้ได้ทันจะช่วยป้องกันความผิดพลาด และสกัดกั้นความไม่ตั้งงามไม่ให้เข้ามาสู่ตัว ทั้งยังเป็นเครื่องรักษาสุขภาพได้อย่างดีอีกด้วย

สิปปนนท์ เกตุทัต (2543, หน้า 2-8) ได้กล่าวถึงการศึกษาในทัศนะของท่านว่าการศึกษาศึกษาเป็นกระบวนการในการเรียนรู้ชีวิต โดยท่านกล่าวว่าชีวิตทุกชีวิตก็ประสงค์ที่จะมีความสุขและลดความทุกข์ แต่ชีวิตจะมีความสุขได้ ชีวิตต้องเรียนรู้ คือ เรียนรู้เรื่องความจริง ซึ่งได้แก่ธรรมชาติและวิทยาศาสตร์ เพื่อเรียนรู้ที่จะปฏิบัติตนภายในธรรมชาติแวดล้อม และการพึ่งพาอาศัยกันในวิถีชีวิต ชีวิตควรเรียนรู้เรื่องความเป็นธรรม คือ ศาสนา เพื่อเรียนรู้อย่างมีความสุข เรียนรู้ที่จะลดความทุกข์ เพื่อให้เกิดปัญญาและสามารถแสวงหาความพอดีระหว่างปัญญาและศรัทธา ชีวิตควรเรียนรู้ทางสังคมศาสตร์ เพื่อเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ ชีวิตที่ดีเป็นชีวิตที่ต้องการมีการเรียนรู้ นอกเหนือจากการมีสัญชาติญาณ และมีการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา ตลอดชีวิต ขอบวงของชีวิตที่มีการเรียนรู้จะมีลักษณะขยายขอบเขตกว้างออกไปเรื่อย ๆ ชีวิตที่มีการเรียนรู้จึงเป็นชีวิตที่มุ่งสู่ความสุขและความสมบูรณ์ของชีวิต อย่างไรก็ตาม ชีวิตจะเรียนรู้เพียงอย่างเดียวไม่ได้ จะต้องทำประโยชน์ต่อตนเองและต่อผู้อื่นด้วย และจะต้องนำความรู้สู่การปฏิบัติ จึงต้องมีการทำงานและทำโดยชอบ ไม่เบียดเบียนผู้อื่นและไม่เบียดเบียนตนเอง ซึ่งก็หมายถึงการรู้จักดูแลบำรุงรักษาให้ร่างกายแข็งแรงมีสุขภาพพอนามัยดี มีการเล่นกีฬาและพักผ่อนหย่อนใจด้วย ดังนั้นชีวิตจึงต้องแสวงหาความพอดีระหว่างเรียนรู้การทำงานและการพักผ่อนหย่อนใจ และได้กล่าวอีกว่าการเรียนรู้ชีวิตและสังคม จึงเป็นการเรียนรู้ที่ต้องบูรณาการการศึกษา ศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรม

และธรรมชาติ โดยการบูรณาการจะต้องเอาชีวิตเป็นตัวตั้ง การบูรณาการจะต้องเป็นการมองแบบองค์รวมไม่ใช่มองแบบแยกส่วน ในการบูรณาการจะต้องมีการนำส่วนย่อยซึ่งมีคุณสมบัติ มีหน้าที่ มีคุณลักษณะและมีองค์ประกอบแตกต่างกันมาจัดให้มีการพึ่งพาอาศัยกัน มีการเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกันอย่างได้สัดส่วนพอดีจนกระทั่งได้สิ่งใหม่ที่มีคุณสมบัติแตกต่างจากเดิมและได้ผลลัพธ์ที่เหนือกว่าดีกว่าหรือมากกว่าผลรวมของหน่วยย่อย ๆ ดังนั้นการบูรณาการจึงเป็นการสัมพันธ์กันระหว่างหน่วยย่อย เพื่อให้ได้ผลสูงสุด เพื่อให้การเรียนรู้ชีวิตเป็นไปอย่างเหมาะสมและได้ผลลัพธ์สูงสุด

การปฏิรูประบบและกระบวนการเรียนรู้จึงเป็นที่สิ่งจำเป็นมาก เพราะกระแสโลกาภิวัตน์ได้นำทั้งสิ่งที่ดีและสิ่งที่ไม่ดีเข้ามา กระบวนการเรียนการสอนจึงจำเป็นที่จะต้องช่วยให้ผู้เรียนมีความรู้ ความคิดเป็น คิดชอบ และเรียนรู้วิธีปรับตัวเอง การปฏิรูปกระบวนการเรียนรู้จึงควรเริ่มตั้งแต่การวางรากฐานพัฒนาการชีวิตทั้งในครอบครัวและชุมชน เพื่อวางรากฐานชีวิตของเด็กให้เข้มแข็ง ต่อไปจึงพัฒนาความรู้และทักษะพื้นฐานโดยจัดให้มีหลักสูตรแกนกลางและหลักสูตรท้องถิ่น นอกจากนั้นสถาบันเอกชนและสถานศึกษาควรที่จะต้องมีการปรับระบบทำงานร่วมกัน เพื่อพัฒนาสมรรถนะในการก้าวทันโลก และเปิดโอกาสให้กับทุกองค์กรได้เข้ามามีส่วนร่วมในการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิต

สุมน อมรวิวัฒน์ (2533, หน้า 408-414) ได้เริ่มนำแนวคิดทางพุทธศาสตร์เข้ามาเผยแพร่และใช้ในวงการศึกษา โดยได้พยายามวิเคราะห์ สังเคราะห์และเรียบเรียงแนวคิดเหล่านั้นให้เหมาะสมกับยุคสมัยและง่ายต่อการศึกษาลำเรียน และการนำไปใช้มากขึ้น ทำให้วงการศึกษาเกิดความสนใจอย่างกว้างขวางโดยได้เสนอว่า สมบัติทิพย์ที่น่าจะนำไปใช้เป็นพื้นฐานของการจัดการศึกษาไทย ได้แก่ วัฒนธรรม ปัญญาธรรม และเมตตาธรรม และได้เสนอยุทธศาสตร์การจัดการศึกษาในอนาคตไว้ดังนี้

1. การจัดสาระและกระบวนการเรียนรู้ ต้องมีส่วนเป็นแกนหลัก และส่วนที่ยืดหยุ่น
2. การจัดโครงสร้างของสาระและกระบวนการเรียนรู้ ต้องตั้งอยู่บนฐานของสังคมไทย และเหมาะสมกับเด็กที่เป็นกลุ่มเป้าหมาย
3. สาระความรู้ที่เป็นสาระหลักเพื่อความเป็นมนุษย์ ได้แก่ ทักษะและกระบวนการสื่อความหมาย การแสวงหาความรู้ กระบวนการคิด กระบวนการวิทยาศาสตร์ กระบวนการสังคม กระบวนการทำงาน สุขภาพและบุคลิกภาพ ศีลธรรมและสุนทรียภาพ ศิลป-วิทยาทั้ง 8 ประการนี้ถือเป็นแก่นแท้ของศักยภาพมนุษย์

4. สาระประกอบ เพื่อช่วยให้ผู้เรียนเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม ประเทศชาติ และเป็นพลโลกที่สร้างสรรค์ ได้แก่ ประสบการณ์เกี่ยวกับสังคม เศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อม ความสัมพันธ์กับผู้อื่น ทรัพยากร เทคโนโลยี และความเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ต่าง ๆ

5. กระบวนการเรียนการสอน ครูควรลดบทบาทในการบอก อธิบาย และใช้เครื่องมือช่วยสอนมากขึ้น เช่น ใช้ไลต์ทศนูปรณ์ ใช้คอมพิวเตอร์ช่วยสอน ใช้ชุดการเรียนรู้ด้วยตนเอง ใช้สื่อมวลชน ใช้แหล่งวิทยาการหลากหลาย

นอกจากนี้ สุมณ อมรวิวัฒน์ (2533, หน้า 151-171) ได้นำเสนอกระบวนการศึกษา เพื่อการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา ซึ่งประกอบด้วย การฝึกหัดอบรมควบคุมกาย และวาจา (อธิศีลสิกขา) การฝึกหัดคิดและอบรมจิตใจ (อธิจิตตสิกขา) และการฝึกอบรมเพื่อความรู้ระดับสูง (อธิปัญญาสิกขา) และได้เสนอการสอนตามแนวพุทธวิธี ซึ่งการสอนตามแนวพุทธศาสตร์ที่ท่านได้นำมาเสนอประกอบด้วย กระบวนการเรียนการสอนตามหลักพุทธ ซึ่ง มีขั้นตอนสำคัญ ๆ 3 ขั้นตอน คือ

1. ขั้นการสร้างศรัทธา
2. ขั้นการสอนตามหลักพุทธ ได้แก่ การฝึกหัดพูดฟังอ่านเขียน การฝึกหัดเพื่อจับประเด็นสาระและจดจำ การฝึกฝนลงมือปฏิบัติจนคล่องแคล่ว การฝึกคิดพิจารณาจนเข้าใจแจ่มแจ้ง การฝึกสรุป สาระความรู้และนำไปใช้ในชีวิตจริง
3. ขั้นการมองตนเองและการประเมินของกัลยาณมิตร

นอกจากนี้ สุมณ อมรวิวัฒน์ ยังได้นำเสนอ กระบวนการสอนโดยสร้างศรัทธา และ โยนิโสมนสิการ ซึ่งประกอบด้วย

1. ขั้นสร้างศรัทธา ครูสามารถสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้เรียนจัดสิ่งแวดล้อมและบรรยากาศที่กระตุ้นให้ผู้เรียนเห็นความสำคัญของบทเรียน และนำเสนอสถานการณ์ ปัญหาหรือกรณีตัวอย่างพร้อมทั้งแนะนำหลักธรรมที่สามารถนำไปใช้ในการเลือกและแก้ไขปัญหา
2. ขั้นศึกษาข้อมูลและฝึกทักษะการคิด โดยผู้เรียนแสวงหาและรวบรวมข้อมูล ฝึกใช้วิธีคิดหลาย ๆ วิธี ฝึกทักษะการเลือกและตัดสินใจ และลงมือปฏิบัติโดยครูให้คำแนะนำปรึกษาชั้นกัลยาณมิตร
3. ขั้นสรุป ผู้เรียนและครูสรุปบทเรียน วัดและประเมินผลการเรียนรู้

และอีกแนวคิดหนึ่งที่ท่านได้นำเสนอ คือ การบวนการเรียนรู้แบบซึมซับ ซึ่งเน้นการเรียนรู้ความจริงของชีวิตและสิ่งแวดล้อม โดยมุ่งเน้นให้ผู้เรียนสัมผัสและสัมพันธ์กับธรรมชาติ ได้รับรู้ลักษณะที่ตึงามและเลวร้ายของธรรมชาติของมนุษย์ ได้เผชิญสถานการณ์และแก้ปัญหา ได้ฝึกทักษะการคิดและการปฏิบัติจนสามารถแก้ปัญหาได้ การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นตลอดเวลาทั้งในครอบครัว โรงเรียนและในชุมชน กระบวนการเรียนรู้แบบซึมซับเน้นความสัมพันธ์ระหว่างผู้สอนและผู้เรียนที่ต่างก็เป็นกัลยาณมิตรของกันและกัน และมุ่งเน้นการฝึกคิด โดยส่งเสริมการคิดพิจารณาสิ่งแวดล้อมที่ได้พบเห็นสัมผัสและสัมพันธ์ เน้นการคิดวิเคราะห์ที่มีหลักการคือ ความไม่เห็นแก่ตัวเป็นพื้นฐานความรู้ ความเข้าใจ เจตคติ ความตระหนัก และความสามารถที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้แบบซึมซับ เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นทีละน้อย สะสมและซึมลงเป็นนิสัยสันดาน

วิชัย ต้นศิริ (2539, หน้า 123) ได้แสดงทัศนะของท่านว่า จุดมุ่งหมายของการเรียนรู้ทุกระดับการศึกษา คือหัวใจของการพัฒนาคน หากเราไม่สามารถสร้างความเป็นคนในความจริงของพระพุทธศาสนาได้ ระบบการศึกษาก็จะล้มเหลว การสร้างคนในความหมายที่แท้จริง คือการสร้างให้บุคคลเป็นผู้มีจิตใจสูง ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ทุกระดับจึงต้องมุ่งเน้นไปที่การพัฒนามนุษย์ทั้งกาย ใจ และปัญญา โดยเฉพาะปัญญานั้นสัมพันธ์กับใจ หรือใจสัมพันธ์กับปัญญา จิตใจที่สะอาดมีสมาธิจะนำไปสู่ปัญญา ปัญญาที่ฝึกไว้ดีแล้วจะนำไปสู่จิตใจที่สูงส่ง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กระบวนการเรียนการสอน ควรที่จะมุ่งเน้นการแสดงความคิด การฝึกให้นักเรียนได้หัดคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์ เข้าใจหลักการ มองกว้างและมองไกล ให้มีความเข้าใจในระดับมหภาค และมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดมหภาคกับข้อเท็จจริงระดับจุลภาค การศึกษาเพื่อเตรียมคนให้สามารถเรียนรู้ตลอดชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพได้นั้น ก็ต้องมุ่งสร้างความสามารถและทักษะของผู้เรียนให้สามารถเรียนรู้เพิ่มเติมด้วยตนเอง

ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2541, หน้า 3-8) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนการสอนไว้ว่าในด้านการเรียนรู้มี 3 ระดับ คือ การรู้จัก - การรู้จัก - การรู้แจ้ง การรู้จักเกิดจากการจดจำสิ่งที่ครูบอกหรือสอน การรู้จักเกิดจากการรู้จักคิด ไตร่ตรอง หาเหตุผลหรือการเชื่อมโยงข้อมูลและปรากฏการณ์ต่าง ๆ เป็นการเรียนรู้ ส่วนการรู้แจ้งนั้นเกิดจากการค้นพบความรู้หรือสร้างความรู้ขึ้นโดยตัวผู้เรียนเองเป็นการรู้ที่มีความเข้าใจแจ่มแจ้ง ท่านได้เสนอแนะว่า การเรียนรู้ที่ดีนั้นควรเป็นการเรียนรู้อย่างเป็นกระบวนการซึ่งก็หมายถึง การเรียนรู้ที่เป็นไปอย่างครบกระบวนการตั้งแต่การรู้จัก - การรู้จัก - การรู้แจ้ง มิใช่เป็นการเรียนรู้ในระดับของการจำเท่านั้น โดยแนวคิดของการเรียนรู้โดยการรู้จัก - รู้จัก - รู้แจ้ง เป็นการส่งเสริมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้จากการเล่น การใช้ความคิด การค้นพบการเรียนรู้และสร้างความรู้ด้วยตนเอง

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2541, หน้า 163-173) ได้แสดงวิสัยทัศน์ที่เกี่ยวกับการศึกษาไว้ว่า การศึกษาควรมุ่งสร้างสรรค์พัฒนาคนผ่านทางยกระดับอุดมการณ์ทางการศึกษาของประชาชน 3 ชั้น

ขั้นที่ 1 การศึกษาเพื่ออึดตา คือ การศึกษาเล่าเรียนวิชาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการประกอบอาชีพ ซึ่งหากผู้เรียนได้เรียนรู้จนเกิดความซาบซึ้งและเห็นคุณค่าของวิชาความรู้ และนำความรู้มาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อชีวิตการทำงานทั้งของตนและสังคมส่วนรวมจะเป็นสิ่งดี แต่มักปรากฏว่าผู้เรียนนำความรู้ความสามารถไปใช้เพื่อประโยชน์ของตน และเอาเปรียบคนที่ไม่มีความรู้มากขึ้นจึงกลายเป็นการศึกษาที่ส่งเสริมความเห็นแก่ตัวของคนในสังคม

ขั้นที่ 2 การศึกษาเพื่อชิวา คือ การศึกษาที่มุ่งสร้างลักษณะชีวิตที่ดีงาม และคนที่สมบูรณ์แบบตั้งมั่นอยู่ในหลักคุณธรรม จริยธรรม และความเข้าใจในความเป็นมนุษย์อย่างถูกต้องอยู่ร่วมกับผู้อื่นและสร้างสรรค์ประโยชน์ร่วมกันได้อย่างมีความสุข

ขั้นที่ 3 การศึกษาเพื่อปวงประชา คือ การศึกษาเพื่อประดับจิตใจผู้เรียนให้สูงขึ้น ปลดปล่อยความเห็นแก่ตัว เลียสละ และสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมมากขึ้น เป็นการศึกษาชัดกลาให้บุคคลสามารถเป็นผู้ที่รับใช้ปวงชนได้อย่างแท้จริง เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ ได้เสนอแนะว่าองค์ประกอบของการศึกษาคควรมีให้ครบ 3 ด้าน คือ มีความสมดุลกันระหว่างความรู้ ทักษะ และชีวิต เนื้อหาหลักสูตรควรมีความสมดุลระหว่างภาคปฏิบัติกับภาคทฤษฎี ควรมีความสมดุลระหว่างวิชาการกับอาชีพ สมดุลระหว่างความเป็นไทยกับความเป็นสากล และสมดุลระหว่างกายจิตใจกับสติปัญญา สมดุลระหว่างส่วนกลางและท้องถิ่นและควรปฏิรูปหลักสูตรภาษาต่างประเทศ เพื่อให้ผู้เรียนสามารถใช้การได้รวมทั้งพัฒนาปรับปรุงหลักสูตรการพัฒนาสิ่งแวดล้อมให้ผู้เรียนตระหนักถึงผลประโยชน์ของส่วนรวม

ตามทัศนะของเกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ ระบบการศึกษาที่ดีควรเป็นระบบที่สอนให้คนคิดเป็น วิเคราะห์เป็นและประยุกต์ใช้เป็น ในด้านของการจัดการเรียนการสอนนั้น เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ ได้ให้ข้อเสนอแนะไว้ว่า การสร้างปัญญาวิถีให้กับเด็กรุ่นใหม่เพื่อให้เติบโตเป็นผู้นำทางปัญญาได้นั้นจำเป็นต้องมีการสร้างเครือข่ายของการเรียนรู้ที่เอื้อให้เด็กอยากเรียนรู้ เอื้อให้เด็กได้รู้จักคิดสร้างสรรค์และประยุกต์ใช้ความรู้ให้เป็น และเนื่องจากในอนาคตสื่อมวลชนและสื่ออิเล็กทรอนิกส์จะยิ่งเข้ามามีบทบาทสำคัญในชีวิตประจำวันของมนุษย์ เด็กจะได้รับข้อมูลข่าวสารมากมาย เด็กจึงควรได้รับการชี้แนะและสอนให้รู้จักพิจารณา รู้จักวิเคราะห์แยกแยะสิ่งดี / ไม่ดี และเลือกรับสิ่งที่มีประโยชน์ต่อชีวิต

1.5.2 แนวคิดเกี่ยวกับความสำคัญของการคิด

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนภิกษุไว้ในขุททกนิกายธรรมบท จิตตวรรค ไว้ว่า สิ่งทั้งหลายมีใจ (ความคิด) เป็นประธาน มีใจประเสริฐที่สุดสำเร็จได้ด้วยใจ หากว่าบุคคลมีใจไม่ดีจะพูดก็ตามจะทำก็ตาม ความทุกข์ก็จะติดตามเขาไป เหมือนล้อเกวียนติดตามรอยเท้าของโคไป ฉะนั้น และได้ตรัสในทำนองตรงกันข้ามว่าสิ่งทั้งหลายมีใจ (ความคิด) เป็นประธาน มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จได้ด้วยใจ หากว่าบุคคลมีใจดี จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความสุขก็จะติดตามเขาไป เหมือนเงาตามตัว ฉะนั้น

พระธรรมปิฎก (2542, หน้า 3-8) กล่าวว่า คนเรานี้จะมีความสุขอย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อรู้จักปฏิบัติถูกต้องต่อชีวิตของตนเอง ต่อสภาพแวดล้อมทั้งทางสังคมธรรมชาติ และทางวัตถุ โดยทั่วไป รวมทั้งเทคโนโลยี คนที่รู้จักดำเนินชีวิตได้ถูกต้องย่อมมีชีวิตที่ดีงามและมีความสุขที่แท้จริง ซึ่งหมายถึงการมีความสุขที่เชื่อมต่อกับความสุขของผู้อื่นด้วย จากนั้นท่านได้อธิบายถึงฐานะของความคิดในการดำเนินชีวิตว่า ในแง่การตื่นนอนต่อสู้เพื่อให้อยู่รอดหรือการนำชีวิตไปให้ล่องพ้นสิ่งบีบคั้นติดขัดคับข้องเพื่อให้เป็นอยู่ได้ด้วยดี ก็คือการแก้ปัญหาหรือการดับทุกข์ ผู้ที่แก้ปัญหาได้ถูกต้องล่องพ้นปัญหาไปได้ด้วยดีย่อมเป็นผู้ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต เป็นอยู่อย่างไร้ทุกข์ก็คือการรู้จักแก้ปัญหาหรือแก้ปัญหาเป็น

ในแง่การดำเนินชีวิตที่ต้องประกอบกิจกรรมต่าง ๆ โดยเคลื่อนไหวแสดงออกเป็นพฤติกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ถ้าไม่แสดงออกมาภายนอกก็ทำอยู่ภายในเป็นพฤติกรรมของจิตใจ เรียกว่า ใจ ทำ พูด คิด หรือใช้ศัพท์ว่ากายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่เรียกว่ากรรมทางไตรทวาร ผู้ที่ทำการกรรม 3 อย่างนี้ได้เป็นอย่างดีก็ย่อมดำเนินชีวิตไปได้ด้วยดี คือการรู้จักทำ รู้จักพูด รู้จักคิด หรือทำเป็น พูดเป็นและคิดเป็น

ในแง่ของการรับรู้และการเสพเสวยรสของสิ่งรู้หรือสิ่งเร้าต่าง ๆ ที่เรียกรวม ๆ กันว่า อารมณ์ทั้งหลาย ซึ่งผ่านเข้ามาหรือปรากฏทางอายตนะทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งต้องกายและรู้อารมณ์ในใจ ทำที่และปฏิกิริยาของบุคคลในการรับรู้อารมณ์เหล่านี้มีผลสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตจิตใจและวิถีชีวิต ถ้ารับรู้ด้วยท่าทีของความยินดี ยินร้ายหรือชอบชัง วงจรของปัญหาก็จะเริ่มตั้งต้น แต่ถ้ารับรู้ด้วยท่าทีแบบบันทึกข้อมูลและเห็นตามความเป็นจริงหรือมองตามเหตุปัจจัย จะนำไปสู่ปัญญาและการแก้ปัญหา นอกจากท่าทีและปฏิกิริยาในการรับรู้แล้ว สิ่งที่สำคัญไม่น้อยกว่านั้น คือ การเลือกรับรู้อารมณ์ หรือการเลือกอารมณ์ที่จะรับรู้ เช่น เลือกดูเลือกฟังสิ่งที่สนองความอยาก หรือเลือกดูเลือกฟังสิ่งที่สนองปัญญาส่งเสริม

คุณภาพชีวิต การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดีจึงหมายถึง การรู้จักรับรู้ หรือรับรู้เป็น เรียกว่า ว่าเป็น ฟังเป็น ดมเป็น ลิ้มรสเป็น สัมผัสเป็น และคิดเป็น

ในแง่การเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย เพื่อถือเอาประโยชน์จากสิ่งเหล่านั้น การปฏิบัติที่ถูกต้องในการเสพหรือบริโภคนี้เป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งที่จะกำหนดหรือปรุงแต่งวิถีชีวิตและทุกข์สุขของมนุษย์ ดังนั้นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดี ก็คือ รู้จักเสพ รู้จักบริโภค ถ้าเป็นความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม ก็หมายถึง การรู้จักคบหา รู้จักเสวนา ถ้าเป็นความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุก็หมายถึง การรู้จักกินรู้จักใช้ เรียกว่า กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น เสวนาเป็น คบคนเป็น การปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านต่าง ๆ ที่เป็นส่วนย่อยของการเนิ่นชีวิตเรียกว่าการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง หรือรู้จักการดำเนินชีวิตหรือการดำเนินชีวิตเป็น

ดังนั้นการรู้จักคิดหรือการคิดเป็นเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง การคิดถูกต้อง รู้จักคิดหรือคิดเป็น เป็นศูนย์กลางที่จะบริหารการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องทั้งหมดเพราะเป็นหัวหน้าที่ชี้แนะ นำทางและควบคุมปฏิบัติถูกต้องทั้ง เมื่อคิดเป็นแล้วก็ช่วยให้พูดเป็น บริโภคเป็น และคบหาเสวนาเป็น

นอกจากนี้พระธรรมปิฎกยังได้กล่าวถึงฐานะของความคิดในระบบการศึกษา ไว้ว่า การที่จะเนิ่นชีวิตให้ถูกต้องหรือมีชีวิตที่ดีงามนั้น จะต้องมีการฝึกฝนพัฒนาตน ซึ่งได้แก่กระบวนการที่เรียกว่า การศึกษา โดยได้เปรียบเทียบว่ามรรคจะมีขึ้นได้ก็ด้วยสิกขา การคิดถูกต้องรู้จักคิดหรือคิดเป็น เป็นตัวนำของชีวิตที่ดีงามหรือมรรค ฉะนั้น การฝึกฝนพัฒนาความคิดที่ถูกต้อง ให้รู้จักคิดหรือคิดเป็นก็เป็นตัวนำของการศึกษาหรือสิกขาฉะนั้น เพราะในส่วนของกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตนหรือการศึกษา การฝึกฝนความรู้จักคิดหรือคิดเป็นซึ่งเป็นตัวนำจะเป็นปัจจัยชักพาไปสู่ ความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น ตลอดจนความเชื่อที่ถูกต้องที่เรียกว่า สัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นแกนนำของชีวิตที่ดีงามทั้งหมด และการพัฒนาสัมมาทิฐิซึ่งเป็นแกนนำในกระบวนการศึกษานั้นก็คือสาระสำคัญของการพัฒนาปัญญา ที่เป็นแกนกลางของการพัฒนาคน ที่เรียกว่าการศึกษานั้นเอง

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2542, หน้า 57-58) ได้นำเสนอแนวความคิดในเรื่องของการคิดเป็นว่าเหมือนการเรียงหินที่กระจัดกระจายให้เป็นระเบียบเรียบร้อย โดยนำหินแต่ละก้อนมาประกอบกันในแต่ละที่อย่างเหมาะสม "การเรียงหิน" เปรียบได้กับ "การจัดระเบียบข้อมูล" ที่ได้ใช้การคิดไตร่ตรองอย่างละเอียดรอบคอบ ลึกซึ้งและมีระบบระเบียบ คนที่คิดเป็นจะสามารถจัดข้อมูลให้เรียงกันอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยเพื่อให้ได้ความคิดที่ดีที่สุดเช่นเดียวกับหินที่ได้รับการจัดวางเรียงอย่างเหมาะสมย่อมกลายเป็นอาคารที่งดงามได้ในที่สุด พร้อมกันนั้นก็ได้นำเสนอวิธีคิดไว้ 10 มิติ กล่าวคือ

มิติที่ 1 ความสามารถในการคิดเชิงวิพากษ์ (Critical Thinking) หมายถึง การไม่เห็นคล้อยตามเหตุผลหรือข้อกล่าวอ้าง แต่ท้าทายข้อกล่าวอ้างและโต้แย้งข้อสมมติฐานที่อยู่เบื้องหลังเหตุผลที่โยงความคิดเหล่านั้น เป็นการเปิดทางแนวคิดสู่ทางต่าง ๆ ที่แตกต่างจากการยอมรับข้อเสนอนั้น โดยเห็นว่าน่าจะมีโอกาสพิจารณาทางเลือกอื่น เหตุผลอื่น สมมติฐานอื่น มากกว่าเพียงการยอมรับในทันทีต่อสิ่งเดิมที่เคยคิดไว้ ซึ่งอาจทำให้สามารถได้ข้อสรุปอื่นที่อาจจะแตกต่างออกไปได้

มิติที่ 2 ความสามารถในการคิดเชิงวิเคราะห์ (Analytical Thinking) ความสามารถในการสืบค้นข้อเท็จจริง เพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับบางสิ่ง โดยการตีความ การจำแนกแยกแยะ และทำความเข้าใจกับองค์ประกอบอื่นที่สัมพันธ์กัน รวมทั้งเชื่อมโยงความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลที่ไม่ขัดแย้งกันระหว่างองค์ประกอบเหล่านั้นด้วยเหตุผลที่หนักแน่นน่าเชื่อถือ

มิติที่ 3 ความสามารถในการคิดเชิงสังเคราะห์ (Synthesis-Type Thinking) หมายถึง ความสามารถในการรวมองค์ประกอบที่แยกส่วนกันมาหลอมรวมกันภายใต้โครงร่างใหม่อย่างเหมาะสม

มิติที่ 4 ความสามารถในการคิดเชิงเปรียบเทียบ (Comparative Thinking) หมายถึง การค้นหาความเหมือนและ/หรือความแตกต่างขององค์ประกอบตั้งแต่ 2 องค์ประกอบขึ้นไป เพื่อใช้ในการอธิบายเรื่องหนึ่งบนพื้นฐานของอีกเรื่องหนึ่งที่มีมาตรการบางอย่าง ซึ่งสามารถนำมาใช้เทียบกันและเพื่อรู้ถึงความแตกต่างระหว่างของสองสิ่ง

มิติที่ 5 ความสามารถในการคิดเชิงมโนทัศน์ (Conceptual Thinking) หมายถึง ความสามารถในการประสานข้อมูลทั้งหมดที่มีอยู่เกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งได้อย่างไม่ขัดแย้ง แล้วนำมาสร้างเป็นกรอบความคิดใหม่ขึ้นมา ซึ่งนำเอามาใช้เป็นเลนส์การมองโลกในการตีความข้อมูลหรือสิ่งต่าง ๆ ตามกรอบความคิดนี้ได้ หรือเพื่อสร้างเป็นกรอบความคิดใหม่ โดยสามารถสื่อความหมายเป็นเชิงนามธรรมได้

มิติที่ 6 ความสามารถในการคิดเชิงสร้างสรรค์ (Creative Thinking) หมายถึง การขยายขอบเขตความคิดออกไปจากกรอบความคิดเดิมที่มีอยู่ เป็นความคิดเชิงบวก กล่าวที่จะฝ่าวงล้อมออกไปสู่แนวทางใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน เปรียบเสมือนการฝ่าวงล้อมจากสิ่งเก่า ๆ การแหวกผ่านประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติ

มิติที่ 7 ความสามารถในการคิดเชิงประยุกต์ (Applicative Thinking) หมายถึง ความสามารถในการนำสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่เดิมไปใช้ประโยชน์ในวัตถุประสงค์ใหม่ได้ สามารถ

เปลี่ยนจากนามธรรมเป็นรูปธรรมที่ใช้ประโยชน์ได้จริง และสามารถปรับใช้สิ่งที่มีอยู่เดิมให้เข้ากับบุคคล สถานที่ เวลา หรือเงื่อนไขใหม่ได้อย่างเหมาะสม

มิติที่ 8 ความสามารถในการคิดเชิงกลยุทธ์ (Strategic Thinking) หมายถึง ความสามารถในการกำหนดแนวทางที่ดีที่สุดในภายใต้เงื่อนไขข้อจำกัดต่าง ๆ เพื่อบรรลุเป้าหมายที่ต้องการออกไปในมุมที่เป็นรูปธรรมอย่างเฉพาะเจาะจง

มิติที่ 9 ความสามารถในการคิดเชิงบูรณาการ (Integrative Thinking) หมายถึง ความสามารถในการเชื่อมโยงเรื่องในมุมต่าง ๆ เข้ากับเรื่องหลัก ๆ ได้อย่างเหมาะสม

มิติที่ 10 ความสามารถในการคิดเชิงอนาคต (Futuristic Thinking) หมายถึง ความสามารถในการคาดการณ์และประมาณการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคต ได้ โดยการใช้เหตุผลทางตรรกวิทยา สมมติฐานข้อมูลและความสัมพันธ์ต่าง ๆ ของในอดีตและปัจจุบัน เพื่อคาดการณ์ทิศทางหรือขอบเขตทางเลือกที่เหมาะสม อีกทั้งมีพลวัตสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

รัตนภรณ์ วงศาโรจน์ (2535) กล่าวว่า การมุ่งพัฒนาความคิดของเด็กให้เป็นไปในทิศทางที่พึงประสงค์ เป็นเรื่องที่ควรให้ความสนใจ เพราะการคิดเป็น คิดถูกต้อง คิดดี เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของบุคคลต่อสิ่งเร้าและสิ่งแวดล้อม พฤติกรรมที่แสดงออกมานั้นจะเหมาะสมหรือไม่จะทำให้เป็นคนดี มีคุณธรรม มีระเบียบวินัย รู้จักคิด รู้จักทำ รู้จักแก้ปัญหาได้มากน้อยเพียงใดย่อมขึ้นอยู่กับความคิด

ดร. ราชกฤษณ์ (อ้างใน วศิน อินทสระ, 2526, หน้า 46) นักปรัชญาชาวอินเดียได้กล่าวถึงความสำคัญของความคิดว่า ความคิดมีอิทธิพลยิ่งใหญ่ต่อชีวิตและสังคมของมวลมนุษย์ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เราเป็นอยู่ เป็นผลแห่งความคิดของเรา เป็นความจริงที่ว่าเราอยู่ในโลกแห่งวัตถุ แต่ที่สำคัญยิ่งกว่านั้น เราอยู่ในโลกแห่งความคิดของตนเองด้วย ถ้าเราเปลี่ยนความคิดได้ ชีวิตของเราก็จะเปลี่ยนไป และลักษณะความเป็นอยู่ของโลกก็จะพลอยเปลี่ยนไปด้วย

1.5.3 แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา

จากการประชุมระหว่างชาติที่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งจัดขึ้นที่กรุงเบลเกรด ประเทศยูโกสลาเวีย ปี พ.ศ. 2518 โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อที่จะศึกษาและอภิปรายถึงสภาพปัจจุบันและแนวโน้มของสิ่งแวดล้อมศึกษาของโลก ซึ่งการประชุมครั้งนี้ได้เกิดข้อตกลงเรียกว่า "ปฏิญญาสากลเบลเกรด" (The Belgrade Charter) ซึ่งผลการประชุมได้แสดงให้เห็นถึงโครงสร้างของสิ่งแวดล้อมศึกษาของโลก โดยได้ร่างหลักการที่เป็นแนวทางสำหรับการจัดการสิ่งแวดล้อมศึกษาไว้ดังนี้ (UNESCO, 1976 อ้างใน วินัย วีระวัฒนานนท์ และ บานชื่น สีสันผ่อง, 2539)

หลักการของสิ่งแวดล้อมศึกษา (Guiding Principles of Environmental Education)

หลักการของสิ่งแวดล้อมศึกษา คือ หลักการที่วางไว้เป็นแนวทางของสิ่งแวดล้อมศึกษาที่ได้กำหนดไว้ในปฏิญญาสากลเบลมกรด์ มีหลักการดังต่อไปนี้

- 1.1 สิ่งแวดล้อมศึกษา จะต้องพิจารณาการศึกษาสิ่งแวดล้อมทั้งหมด ทั้งด้านธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้น รวมทั้งนิเวศวิทยาการเมือง เศรษฐกิจ เทคโนโลยี สังคม กฎหมาย วัฒนธรรม และสุนทรียภาพ
- 1.2 สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรจะเป็นกระบวนการตลอดชีพ (Continuous Life Long Process)
- 1.3 สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรจะมีลักษณะเป็นสหสัมพันธ์วิทยาการ
- 1.4 สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรจะเน้นการเข้ามีส่วนร่วมในการป้องกัน และการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม
- 1.5 สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรมองทั้งประเด็นจากภาพรวมของโลก ในขณะที่เดียวกันต้องคำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละภูมิภาค
- 1.6 สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรเน้นสถานการณ์สิ่งแวดล้อมทั้งในปัจจุบันและอนาคต
- 1.7 สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรจะมองการพัฒนา และการเติบโตของการพัฒนาทั้งหมดที่เกิดขึ้น และคำนึงถึงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมด้วย
- 1.8 สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรส่งเสริมให้เห็นถึงคุณค่า และความจำเป็นในการที่จะร่วมกันป้องกันและแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ และระดับโลกด้วย

จะเห็นว่าหลักการของสิ่งแวดล้อมศึกษาที่ได้กำหนดไว้นั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงระบบการพัฒนาที่ผ่านมานั้น เป็นการพัฒนาแบบแยกส่วนต่างฝ่ายต่างพัฒนาไปตามอำนาจหน้าที่ ตามองค์ความรู้ในสาขาวิชาของตนโดยไม่บูรณาการต่อกันและกัน มุ่งพัฒนาเน้นเฉพาะความเจริญเติบโตแขนงใดแขนงหนึ่งฝ่ายเดียวจนเกิดปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อม ความไม่เท่าเทียมกันของสังคมในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ หลักการของสิ่งแวดล้อมศึกษาจึงได้เน้นให้มีการศึกษาสิ่งแวดล้อมทุก ๆ ด้านรอบตัวมนุษย์ ทั้งที่มีอยู่ในธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้น รวมไปถึงองค์ความรู้ต่าง ๆ อย่างเป็นบูรณาการกันและทั่วถึงกันโดยไม่มี การแบ่งแยกเขาแยกเรา ไม่ว่าจะเชื้อชาติหรือศาสนาใด เพราะปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นไม่ได้เป็นปัญหาของใครคนใดคนหนึ่ง และจะต้องรับผิดชอบเพียงฝ่ายเดียว หากแต่เป็นปัญหาที่ทุกคนมีส่วนร่วมทำให้เกิดขึ้น การเรียนรู้เพื่อที่จะแก้ไข

ปัญหา ก็ควรเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะต้องมีส่วนร่วมกันทุกฝ่ายที่จะเข้ามามีบทบาทในการศึกษา วิเคราะห์ถึงสาเหตุของปัญหาตั้งแต่ในอดีต รวมพลังประสานความรู้ของแต่ละแขนงวิชามาช่วยกัน แก้ไขปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบัน และป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคตในทุกระดับ ของสังคม เพื่อการอยู่ร่วมกันด้วยดีและเพื่อความอยู่รอดปลอดภัยของมวลมนุษยและสิ่งแวดล้อม อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน ดังที่ วินัย วีระวัฒนานนท์ และ บานชื่น สีพันธ์วงศ์ ได้กล่าวสรุป หลักการจัดการศึกษาสิ่งแวดล้อมศึกษาว่า เป็นการศึกษาเพื่อสันติภาพ ด้วยการระงับข้อขัดแย้ง ระหว่างประเทศ การอยู่ร่วมกัน และขจัดข้อแตกต่างด้านเชื้อชาติ ข้อขัดแย้งทางการเมืองและ เศรษฐกิจ และให้พิจารณาถึงสิทธิของบุคคลที่จะได้รับสิ่งแวดล้อมศึกษาโดยเท่าเทียมกัน ซึ่งใน เรื่องของการศึกษาเพื่อสันติภาพนี้ พระธรรมปิฎก (2539, หน้า 100-101) ได้กล่าวถึงปัญหาที่ก่อกวน การพัฒนามนุษย์และทำร้ายการศึกษาว่า การจะพัฒนามนุษย์ได้สำเร็จหรือไม่ จึงต้องตั้ง มาตรฐานวัดการศึกษาว่า เราจะพัฒนามนุษย์ให้สามารถมีจิตใจรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ หรือไม่ พระพุทธศาสนาสอนว่ามนุษย์ที่พัฒนาแล้วย่อมจะต้องอยู่ร่วมกันได้ เพราะการพัฒนานั้น หมายถึง การที่มนุษย์จะค่อย ๆ หมดยุคชรา คือความตระหนี่ ความหวงแหน 5 ประการไปจนสิ้นเชิง คือ

1. ความหวงแหนถิ่นที่อยู่ (อาวาสมัจฉริยะ) รวมทั้งประเทศชาติ มนุษย์ที่มีความรักชาติต้อง "รักเป็น" คือรักในแบบที่ไม่ให้มีการแบ่งแยกและเบียดเบียนซึ่งกันและกัน
2. ความหวงแหนครอบครัว (กุลมัจฉริยะ) พวกพ่อมึง วงศ์ตระกูล รังเกียดเผ่าพงศ์ จนกระทั่งแต่งงานอยู่ร่วมกันระหว่างชนเผ่าไม่ได้
3. ความหวงแหนลาภ (ลามัจฉริยะ) หวงแหนผลประโยชน์
4. ความหวงแหนวรรณะ (วัณณะมัจฉริยะ) แบ่งผิวพรรณ แบ่งชนชั้น
5. ความหวงแหนความสำเร็จ (ธัมมมัจฉริยะ) ภูมิใจธรรม ภูมิใจปัญญา ไม่อยากให้คนอื่นบรรลุความสำเร็จอย่างตน

การศึกษาจะต้องพัฒนาคนให้ลดมัจฉริยะ 5 ประการนี้ให้สำเร็จ ถ้าสำเร็จมนุษย์ก็จะอยู่ร่วมกันได้ทั้งโลกถ้ามนุษย์ไม่ยึดติดในทิฐิที่บัญญัติกันขึ้นมา และมองอะไรไปตามความจริงของธรรมชาติก็จะแก้ปัญหาความขัดแย้งในหมู่มนุษย์ให้หมดไปได้

การศึกษาสิ่งแวดล้อมศึกษา จึงไม่ได้เป็นเพียงการศึกษาเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังคงรวมไปถึงการศึกษาถึงภาพรวมของระบบความเป็นอยู่ของมนุษย์ในทุก ๆ ด้านที่อยู่รอบตัวมนุษย์ซึ่งหมายถึง สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์

สร้างขึ้นซึ่งมีทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม เพื่อที่จะเป็นการลดช่องว่างหรือลดความไม่เท่าเทียมกันในกลุ่มมนุษย์ ซึ่งก็รวมไปถึงการมีสิทธิที่จะใช้ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน และการดำรงชีวิตอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดีมีประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตร่วมกันด้วย สอดคล้องกันกับพื้นฐานการสอนสิ่งแวดล้อมศึกษาที่ ธีระวีวรรณ ชินะตระกูล (2540, หน้า 73-74) ได้กล่าวไว้ว่า การจัดสิ่งแวดล้อมศึกษาควรอยู่บนพื้นฐานของหลักการหรือคุณลักษณะของสิ่งแวดล้อมศึกษาดังนี้ คือ

1. เป็นการศึกษาเพื่อชีวิต (Learning for life) สิ่งแวดล้อมที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตของมนุษย์ และในปัจจุบันกิจกรรมที่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมแก่สภาพแวดล้อมการเรียนรู้เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติและที่มนุษย์สร้างขึ้น นับว่าเป็นความจำเป็นสำหรับชีวิต

2. เป็นการศึกษาตลอดชีวิต (Life-long education) ประชาชนทุกคนเป็นผู้ที่ต้องได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมโดยตรง เช่น อากาศเสีย น้ำเสีย เป็นต้น ประชาชนจึงควรได้รับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมจากสื่อต่าง ๆ เช่น โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ อินเทอร์เน็ต (Internet) วิทยุ วิทยุทัศน์ อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต เป็นต้น

3. เป็นการเรียนรู้เพื่ออยู่ร่วมกันของมนุษยชาติ (Human learning) ปัญหาหรือความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อม จะกระทบไปสู่สิ่งแวดล้อมทั้งระบบได้ในที่สุด จึงไม่มีประเทศใดหลีกเลี่ยงหรือแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมได้โดยลำพัง การจัดการศึกษาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมจึงต้องเรียนรู้ตั้งแต่ครอบครัว ชุมชน จังหวัด และประเทศ

4. เป็นการเรียนรู้เหตุการณ์ปัจจุบันและอนาคต (Present/Future oriented) การเรียนสิ่งแวดล้อมเป็นการเรียนที่ผู้เรียนจะต้องติดตามเหตุการณ์ในปัจจุบัน และเข้าใจถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมและตนเองในอนาคต

5. เป็นการสร้างจริยธรรม (Environmental ethic) การเรียนสิ่งแวดล้อมโดยการสร้างจริยธรรม ความสำนึก รู้จักรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเอง ที่อาจส่งผลกระทบต่อสภาพสิ่งแวดล้อมโดยส่วนรวม หรือคุณภาพชีวิตของผู้อื่น

6. เป็นการเรียนรู้เชิงระบบ (System approach) เนื่องจากสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกย่อมมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน หรือระบบนิเวศจะช่วยให้ส่งเสริมความคิดอย่างเป็นระบบ

7. เป็นการบูรณาการเนื้อหาการเรียน (Interdisciplinary approach) ปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันส่วนมากมาจากส่วนต่าง ๆ ทั้งที่เป็นวิทยาศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และค่านิยม การเรียนเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมจึงจำเป็นที่จะต้องมีความเข้าใจในเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสาขาวิชาต่าง ๆ ร่วมกัน มีนิเวศวิทยาเป็นความรู้พื้นฐานที่สำคัญ

8. เป็นการเรียนที่ผู้เรียนจะต้องมีส่วนร่วมในบทเรียน (Active participation) เนื้อหาในการเรียน มุ่งให้ผู้เรียนได้นำไปใช้ในชีวิตประจำวันหรือนำไปปรับปรุงการดำรงชีวิตด้วยตนเอง ผู้เรียนจึงจำเป็นที่จะต้องมีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมการเรียน และตัดสินใจเลือกวิธีการดำรงชีวิตด้วยตนเอง เช่น สอนให้ผู้เรียนได้รู้จักสิ่งแวดล้อมภายในโรงเรียนว่าควรจัดเรื่องใดบ้างได้แก่ สิ่งแวดล้อมกับความปลอดภัย การอนุรักษ์ต้นไม้ภายในโรงเรียน เป็นต้น

9. เป็นการเรียนที่มุ่งสร้างความตระหนัก เจตคติ และค่านิยม (Awareness, Attitude and Value) การเรียนสิ่งแวดล้อมจะต้องมุ่งสร้างความตระหนักต่อปัญหาและคุณค่าของสิ่งแวดล้อม และเพื่อก่อให้เกิดค่านิยมต่อสังคมในอันที่จะธำรงรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมเอาไว้ ดังนั้น กระบวนการเรียนและการประเมินผลการเรียนจึงมุ่งประเมินที่ความตระหนัก เจตคติ และค่านิยมมากกว่าการเรียนที่มุ่งความรู้ ความจำ ดังเช่นการเรียนวิชาการอื่น ๆ

10. เป็นการบวนการเรียนแบบแก้ปัญหา (Problem solving oriented) ความจำเป็นในการเรียนสิ่งแวดล้อมนั้น เกิดขึ้นด้วยจุดมุ่งหมายที่จะแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม ดังนั้น กระบวนการเรียนการสอนจึงต้องเน้นกระบวนการเรียนแบบแก้ปัญหา โดยมีเนื้อหาวิชาที่จะนำไปแก้ปัญหา เช่น การทำความสะอาดภายในโรงเรียน การปลูกต้นไม้ในโรงเรียน เป็นต้น

วินัย วีระวัฒนานนท์ และบานชื่น สีสันผ่อง (2539, หน้า 30 – 31) ได้อ้างถึงมาตรการในการพัฒนาสิ่งแวดล้อมศึกษา ตามข้อตกลงของประชุมองค์การสหประชาชาติที่เมืองทบิลีซีไว้ว่า การศึกษาควรมีบทบาทสำคัญในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมโดยมีพื้นฐานความคิดดังนี้

1. สิ่งแวดล้อมทางกายภาพเป็นปัจจัยพื้นฐานของมนุษย์ รวมทั้งจริยธรรมสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ ซึ่งจะเป็นตัวชี้วัดถึงความเข้าใจที่มนุษย์มีต่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ต้องการ

2. สิ่งแวดล้อมศึกษามีผลให้เกิดการปรับปรุงการศึกษาเดิมในหลายรูปแบบ เพื่อนำไปสู่การก่อให้เกิดความเข้าใจในปัญหาสิ่งแวดล้อมการใช้เหตุใช้ผลและความต้องการทางสังคม

3. จุดมุ่งหมายของสิ่งแวดล้อมศึกษา เพื่อให้บุคคลและชุมชนเข้าใจธรรมชาติและสิ่งที่อยู่โดยรอบ ทั้งที่เป็นเรื่องราวทางชีววิทยา ฟิสิกส์ สังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม การแสวงหาความรู้ ค่านิยม เจตคติ และพฤติกรรมที่จะเป็นเครื่องมือในการเข้าไปมีส่วนร่วมแก้ไขปัญหา การดูแลจัดการ และการพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อม

4. ควรให้ความสนใจเป็นพิเศษกับความเกี่ยวข้องระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมกับการปรับปรุงคุณภาพสิ่งแวดล้อม

5. สิ่งแวดล้อมศึกษาควรให้ความรู้ที่จำเป็นในการเข้าใจปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้อง

กับสิ่งแวดล้อม ส่งเสริมสังคม เศรษฐกิจ และศิลปความงาม ที่จะผลต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และพัฒนาทักษะที่จะแสวงหาสาเหตุของปัญหาสิ่งแวดล้อม

6. สิ่งแวดล้อมศึกษาให้ความสำคัญของการศึกษาที่มีความหมายต่อการดำรงชีพ ด้วยการสร้างกิจกรรมการสอนจากสิ่งแวดล้อม ที่เป็นปัญหาของชุมชนและการวิเคราะห์ปัญหาอย่างกว้างขวาง ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมที่แท้จริง

7. สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกระบวนการทางการศึกษา ด้วยการสอดแทรกอยู่ในเนื้อหาความรู้ เนื่องจากสิ่งแวดล้อมย่อมมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องเสมอ

8. สิ่งแวดล้อมศึกษา ควรจัดให้กับคนทุกวัยและทุกสภาพทางเศรษฐกิจสังคม และควรจัดโดยตรงให้กับบุคคลทั่วไปที่มีกิจกรรมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม บุคคลที่ประกอบอาชีพที่ส่งผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม เช่น นักวิทยาศาสตร์และช่างเทคนิคที่ใช้ความรู้พื้นฐานทางด้านสิ่งแวดล้อม

9. เพื่อให้การพัฒนาสิ่งแวดล้อมศึกษาอย่างมีประสิทธิภาพ ควรให้การสนับสนุนอย่างจริงจังและกว้างขวาง ทั้งโดยรัฐและเอกชน ซึ่งรวมทั้งการศึกษาในระบบ นอกโรงเรียน และสื่อสารมวลชน

10. เพื่อให้การพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ การจัดการศึกษาควรสอดคล้องกับกฎระเบียบ นโยบาย การควบคุมและการดำเนินการของรัฐที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม

จากพื้นฐานและมาตรการเรียนการสอนสิ่งแวดล้อมศึกษาข้างต้น ซึ่งให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ของสิ่งแวดล้อมกับระบบโครงสร้างสังคมโดยส่วนรวม ในมิติที่มีความเชื่อมโยงเชื่อมโยงถึงกัน การเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมย่อมมีผลกระทบต่อระบบสังคม และในขณะเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงทางด้านระบบเศรษฐกิจสังคมมักจะส่งผลกระทบต่อระบบของสิ่งแวดล้อม ซึ่งหากจะพูดรวม ๆ กัน ก็คือ ระบบการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้งหมดนั่นเอง เพราะมนุษย์เป็นทั้งองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมและเป็นองค์ประกอบของสังคมด้วย ดังนั้นในการศึกษาเรียนรู้ของมนุษย์จึงต้องเป็นการศึกษาเรียนรู้ครบทั้งระบบหรือครบวงจร มนุษย์ต้องเรียนรู้ทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้วย เป็นการเรียนรู้เพื่อรู้จักที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับเสวนากับสิ่งแวดล้อม ทั้งในด้านการพึ่งพาอาศัย การผลิต การบริโภค ตลอดจนจนถึงการป้องกันและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น การศึกษาหรือการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาในอีกความหมายหนึ่งก็คือ การพัฒนา หรือการเรียนรู้เพื่อนำไปสู่การพัฒนา ดังที่พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต, 2537) ได้กล่าวไว้ในการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทยว่า "การพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้นแหละเป็นเนื้อเป็น

ตัวเป็นความหมายที่แท้ของการศึกษา... การศึกษานั้นเป็นทั้งตัวการพัฒนา และเป็นเครื่องมือ สำหรับพัฒนาคือเป็นการพัฒนาตัวบุคคลขึ้นไป โดยพัฒนาตัวคนทั้งคน หรือชีวิตทั้งชีวิตก็ได้ ตัว การพัฒนานั้นคือการศึกษา เมื่อผู้เรียนมีการศึกษาอย่างนี้แล้วก็จะเอาคุณสมบัติที่ตัวมีซึ่งเกิดจาก การศึกษานี้ไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต และสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ การศึกษาเลยกลายเป็น เครื่องมือของการพัฒนา"

ดังนั้น ในด้านการศึกษาหรือการพัฒนาต่าง ๆ แม้แต่ในเรื่องของสิ่งแวดล้อมศึกษา จึงได้มุ่งเป้าหมายไปที่การศึกษาหรือการพัฒนาที่ตัวมนุษย์เป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะมนุษย์เป็นเป้าหมายสำคัญหรือเป็นตัวชี้วัดผลสัมฤทธิ์ของการศึกษา และเป็นแกนกลางหรือเป็นตัวจักรที่สำคัญ ในการพัฒนา การศึกษาจะมีประสิทธิภาพหรือไร้ประสิทธิภาพ การพัฒนาจะได้ผลหรือล้มเหลว ปัจจัยสำคัญอยู่ที่ตัวของมนุษย์เอง พื้นฐานและมาตรการการเรียนการสอนของสิ่งแวดล้อมศึกษา หรือแม้กระทั่งจุดหมายวัตถุประสงค์ทางสิ่งแวดล้อมศึกษา จึงได้ฝากความหวังไว้ที่ตัวมนุษย์ ถ้า มนุษย์ได้ศึกษาเรียนรู้ ได้เข้าใจและตระหนักถึงสถานการณ์รวมไปถึงประเด็นปัญหาทางสิ่งแวดล้อมและองค์ประกอบร่วมทางสังคม ก็สามารถก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์และการพัฒนาทางด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาได้ ในการศึกษาหรือพัฒนามนุษย์นั้น (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตฺโต, 2539) ได้พูด ถึงจุดหมายของการศึกษาไว้ว่า "การพัฒนาที่รอบด้านครอบคลุมนั้น นักการศึกษาปัจจุบันว่ามี อยู่ 4 อย่าง ซึ่งตรงพอดีกับในพุทธศาสนา เรียกว่าการพัฒนา 4 ด้าน

ก. พัฒนากาย แยกได้เป็นหลายอย่าง ซึ่งง่ายที่สุดก็คือพัฒนาร่างกายใจแข็งแรงมี สุขภาพดี หายโรคหายภัย ปราศจากโรคเท่าที่เป็นไปได้ แต่พระพุทธศาสนายังพูดต่อไปอีกถึงการ พัฒนากายในความหมายว่า เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพอย่างถูกต้องดีงาม ตัวการพัฒนากายเรียกว่า กายภาวนา ถ้าเป็นคนก็เรียกว่า ภาวนิตกาย ซึ่งแปลว่าเป็น คนที่พัฒนากายแล้ว

ข. พัฒนาศีล คือการพัฒนาการอยู่ร่วมในสังคมด้วยดี มีระเบียบวินัย อยู่ในกฎ เกณฑ์กติกา มีชีวิตที่เกื้อกูลเป็นประโยชน์ และมีอาชีพที่ถูกต้องโดยประกอบสัมมาชีพ พัฒนาศีลนี้ ปัจจุบันเขาเรียกว่า 'พัฒนาการทางสังคม' ทางพระเรียกเป็นศัพท์ว่า ศีลภาวนา ถ้าเป็นคนได้ พัฒนาศีลแล้วก็เรียกว่า ภาวนิตศีล

ค. พัฒนาจิต เป็นการฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจ ให้พร้อมพร้อมสมบูรณ์ด้วยคุณ สมบัติทั้ง 3 ด้าน คือ

- 1) คุณภาพจิต ได้แก่ พวกคุณธรรมต่างๆ คือ สร้างเสริมจิตใจให้ดีงาม

- 2) สมรรถภาพจิต หรือความสามารถของจิต เช่น ความมีสติดีมีวิริยะความเพียรพยายามสู้งาน มีขันติ ความอดทนและทนทาน
- 3) สุขภาพจิต คือ มีจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจที่เป็นสุข สดชื่นร่าเริงเบิกบานสงบปลอดโปร่ง ผ่องใส

การพัฒนาจิตนี้ เรียกว่า จิตตภาวนา ถ้าเป็นคนที่ฝึกอบรมจิตแล้ว พัฒนาจิตแล้ว ก็เรียกว่าเป็นภาวิตจิต

ง. พัฒนาปัญญา แบ่งอย่างคร่าว ๆ ดังนี้

- 1) ปัญญาขั้นแรก คือ ปัญญาที่เป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ
- 2) ต่อจากนั้นลึกซึ้งลงไปอีก คือ การรับรู้เรียนรู้อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือนหรือเอนเอียงด้วยอคติ
- 3) เนื่องจากการรับรู้ นั้น ยังมีขั้นต่อไป คือ การคิดการวินิจฉัย ซึ่งหมายถึงการคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์
- 4) ปัญญาอีกขั้นหนึ่ง คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจถึงสาระแห่งความเป็นไปของโลกและชีวิต รู้ทางเสื่อม ทางเจริญและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จที่ทำให้พัฒนาตน พัฒนาชีวิตและสังคมให้เจริญดีงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป
- 5) ขั้นสุดท้าย ได้แก่ ปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดาของสังขาร คือ โลกและชีวิต เข้าถึงความจริงแท้ของสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ทำให้คลายความยึดติดถือมั่นโดยวางใจได้ถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย แยกจิตใจออกมาเป็นอิสระได้ เลิกเอาความอยากของตนเป็นตัวกำหนด เปลี่ยนมาเป็นอยู่และทำการด้วยปัญญา เป็นขั้นที่จิตใจเข้าถึงอิสรภาพ หลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์

การพัฒนาทางปัญญานี้เรียกว่า ปัญญาภาวนา ถ้าเป็นคนที่เรียกว่า ภาวิตปัญญา คือ เป็นคนที่ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญาแล้ว ก็จบการพัฒนา 4 ด้าน ซึ่งถือว่าครบถ้วนสำหรับชีวิต"

กระบวนการพัฒนาปัญญา พระธรรมปิฎกได้อธิบายถึงหลักการพัฒนาปัญญาซึ่งมีขั้นตอนดังนี้

- 1) การแสวงหาเหตุผล เป็นการแสวงหาเหตุผล หรือสร้างเจตคติที่มีเหตุผล ไม่เพียงเชื่อเพราะฟังหรือปฏิบัติตามกันมา

- 2) การใช้วิจารณ์ญาณ การใช้เหตุพิจารณาคำสอนนั้น แล้วนำมาทดสอบหาความจริง
- 3) การนำไปปฏิบัติ เมื่อสิ่งที่รับเข้ามาพิจารณาจนแน่ใจแล้วว่าถูกต้อง แน่ นอนจึงนำไปปฏิบัติ
- 4) การสอบถามข้อสงสัย เมื่อได้รับฟังสิ่งใดแล้วเกิดการสงสัยก็ให้ซักถาม เพื่อความกระจ่างแจ้ง

1.5.4 แนวคิดเกี่ยวกับวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2542) ได้เรียบเรียงวิธีคิดตามหลักพุทธธรรมมาจากพระไตรปิฎกโดยเรียกว่าวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการว่า โยนิโสมนสิการเป็นตัวนำที่ทำให้การศึกษา เริ่มต้น หรือเป็นแกนนำของการพัฒนาปัญญาในการศึกษา โดยเฉพาะที่จัดกันเป็นระบบหรือเป็นงานเป็นการ จึงควรใส่ใจให้ความสำคัญแก่โยนิโสมนสิการให้มาก อย่างน้อยในยามปกติก็ให้ได้ คำนึงกับโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน คือวิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย และวิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ เมื่อมีเรื่องราวเหตุการณ์ที่จะต้องพิจารณา ก็โยงวิธีคิดสองแบบนี้เข้าไปเชื่อมต่อกับวิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ และวิธีคิดแบบแก้ปัญหา จากนั้นวิธีคิดแบบอื่น ๆ ก็จะเข้ามาสนองรับใช้บุคคลที่มีโยนิโสมนสิการนั้นตามช่วงจังหวะที่เหมาะสมแล้ว ความเป็นคนมีโยนิโสมนสิการหรือรู้จักใช้โยนิโสมนสิการก็จะเกิดตามมาเอง ทำให้การศึกษาดำเนินไปอย่างถูกต้องตามความหมายที่แท้จริงของมัน ซึ่งนอกจากเกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนต่อสิ่งที่พิจารณาตลอดถึงสิ่งทั้งหลายที่เป็นปัจจัยเกี่ยวโยงกันไปทั่วทั้งหมดแล้ว ยังทำให้เกิดความหยั่งรู้ตระหนักรู้ถึงความจริงถึงขั้นที่ส่งผลเปลี่ยนแปลงต่อทัศนคติและบุคลิกภาพได้ด้วย เช่น เกิดความหยั่งรู้ตระหนักรู้ความจริงว่าชีวิตของเราจะเป็นอยู่ด้วยดี และมีความสุขแท้จริงได้จะต้องเกื้อกูลกันกับธรรมชาติและเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนถึงรู้จักใช้รู้จักสงวนรักษาทรัพยากรด้วยความไม่ประมาทเป็นต้น และท่านพระธรรมปิฎกได้ประมวลเอาโยนิโสมนสิการจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา มาเรียบเรียงแยกแยะออกเป็นวิธีการคิดแบบต่าง ๆ ซึ่งพอประมวลได้ 10 วิธี ดังนี้

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย (วิธีคิดแบบอภิปัจจยตา หรือวิธีการคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาท) เป็นวิธีคิดด้วยการค้นหาสาเหตุ สืบสาวหาเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องส่งผลสืบทอดซึ่งกันและกัน โดยการพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผลก่อน ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา จัดเป็นวิธีโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน มีแนวปฏิบัติ 2 แบบ คือ

1.1 คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ หรือคิดแบบอิทัปปัจจยตา ว่า สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน จึงเกิดขึ้นหรือสิ่งนี้เป็นปัจจัยทำให้เกิดสิ่งนี้ เช่น "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ"

1.2 คิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถามแบบปฏิจฉสมุบาท เช่นที่พระพุทธเจ้า ทรงพิจารณาว่า "เมื่ออะไรมีอยู่หนอ อุปาทานจึงมีอุปาทานมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย เมื่อตัณหา มีอยู่อุปาทานจึงมีอุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ตัณหาจึงมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย เมื่อเวทนามีอยู่ ตัณหาจึงมี ตัณหา มีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย"

2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือกระจายเนื้อหา เป็นการคิดที่มุ่งให้มองเห็น และให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเองอีกแบบหนึ่ง ในทางธรรม ใช้พิจารณาเพื่อให้เห็น ความไม่มีแก่นสารหรือความไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสรรพสิ่งทั้งหลาย ให้หายยึดมั่นถือมั่น ในสมมติบัญญัติ โดยเฉพาะการพิจารณาเห็นสัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกันเข้าขององค์ ประกอบต่าง ๆ ที่เรียกว่าขันธ์ 5 และขันธ์ 5 แต่ละอย่างก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อย การพิจารณาเช่นนี้ ช่วยให้เห็นความเป็นอนัตตา คือ เมื่อแยกแยะส่วนประกอบออกก็เห็นภาวะที่ องค์ประกอบเหล่านี้อาศัยกันและกันขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ไม่เป็นตัวของมันเองโดย แท้จริง องค์ประกอบและเหตุปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นไปตามกฎธรรมดา คือ มีการเกิดดับ อยู่ตลอดเวลา ไม่เที่ยงแท้ไม่คงที่ไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วต้องดับไปขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยต่าง ๆ

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมตา คือ มองอย่างรู้เท่าทัน ความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมันเอง ในฐานะที่มันเป็น สิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ปຽງแต่จะขึ้นจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยพระธรรมปิฎกได้ อธิบายว่าคำว่า ธรรมตาที่ว่านั้น ได้แก่

1) อนิจจัง ความไม่เที่ยง หมายถึง อากาศที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจาก ปัจจัยปຽງแต่จะ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็จะต้องดับไป ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ตลอดไป เช่น ชีวิตคน สัตว์ เมื่อเกิดมาแล้วต้องเปลี่ยนแปลงจากวัยทารกสู่วัยเด็ก วัยชรา และต้องตายไปในที่สุด แม้แต่สิ่งของก็ต้องเสื่อมสภาพและเสียหายไปในที่สุด

2) เป็นทุกข์ ปัจจัยทั้งหลายทั้งภายในและภายนอก ทุกอย่างจะต้องมีการเกิด ดับเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเสมอเหมือนกัน เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กันจึงเกิดความขัดแย้งทำให้สิ่ง เหล่านี้มีสภาวะถูกบีบคั้นกดดัน ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เช่น เกิดโรคภัยไข้เจ็บ หรือการที่มนุษย์ต้องเผชิญกับสภาพอากาศที่หนาวจัดจนเป็นไข้เป็นต้น

3) อนัตตา ความไม่มีตัวตน ในเมื่อต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย มันก็ไม่อาจเป็นของของใคร เช่นเดียวกับที่ไม่อาจเป็นตัวตนของมันเอง และไม่อาจมีอยู่โดยตัวของมันเอง มันไม่อาจเป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่มีใครเอาความคิดอยากบังคับมันได้ ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามใจอยากของใคร

พระธรรมปิฎกได้แบ่งวิธีคิดแบบนี้เป็น 2 ขั้นตอน คือ

ขั้นที่ 1 คิดอย่างรู้เท่าทันความเป็นธรรมดาแล้วก็ยอมรับความจริง

ขั้นที่ 2 เมื่อยอมรับความเป็นจริงของเป็นธรรมชาติแล้วก็ต้องปฏิบัติต่อ

สิ่งทั้งหลายด้วยสติสัมปชัญญะ รู้จักแก้ไขตรงเหตุและตรงปัจจัย ด้วยปัญญา ซึ่งถ้าคิดแบบนี้ได้ คนก็จะไม่เป็นทุกข์

4. วิธีคิดแบบอริยสัจจ์ หรือคิดแบบแก้ปัญญา พระธรรมปิฎกอธิบายว่า เป็นวิธีหลักที่สามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่นได้ทั้งหมด วิธีคิดแบบอริยสัจจ์นี้ มีลักษณะทั่วไป 2 ประการคือ

4.1 เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น 2 คู่คือ

คู่ที่ 1 : ทุกข์เป็นผลเป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบซึ่งไม่ต้องการสมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นจุดที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไขจึงจะพ้นจากปัญหาได้

คู่ที่ 2 : นิโรธเป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมายซึ่งต้องการจะเข้าถึงมรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติที่ต้องกระทำในการแก้ไขสาเหตุ เพื่อบรรลุจุดหมายคือภาวะสิ้นปัญหาอันได้แก่ความดับทุกข์

4.2 เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติ ต้องเกี่ยวข้องกับชีวิต ใช้แก้ปัญญา ไม่ฟุ้งซ่านออกไปในเรื่องฟุ้งเพื่อที่ลึกลับกว่าคิดเพื่อสนองตัณหาทิฏฐิมานะ ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปฏิบัติ ไม่เกี่ยวกับการแก้ปัญญา

5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือวิธีคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างธรรม (หลักการ) กับ อรรถ (ความมุ่งหมาย) เป็นวิธีคิดที่ใช้สำหรับการปฏิบัติธรรมหรือทำกรณงานอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมาย ไม่กลายเป็นการกระทำที่คลาดเคลื่อนเลื่อนลอยงมงาย โดยท่านได้ให้คำนิยามว่า

คำว่า ธรรม แปลว่า หลัก หรือ หลักการ คือหลักความจริง หลักความดีงาม หลักการปฏิบัติหรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติได้ถูกต้อง รวมทั้งหลักคำสอนให้ประพฤติปฏิบัติ

คำว่า อรรถ แปลว่า ความมุ่งหมาย ความหมาย จุดหมายประโยชน์ที่ต้องการ หรือสาระที่พึงประสงค์

และท่านได้อธิบายว่า ความรู้ ความเข้าใจ และความตระหนักในจุดหมายและขอบเขตแห่งคุณค่าของหลักธรรมต่าง ๆ เป็นตัวกำหนดความถูกต้อง ความเหมาะสมพอดีในการปฏิบัติตามหลักธรรมนั้น ๆ ที่เรียกว่า ธรรมานุธรรมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) เช่น การบำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา หรือการปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา เป็นต้น ก็ล้วนแต่อาศัยวิธีคิดแบบนี้

6. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าโทษและทางออก คือการพิจารณาให้ครบทั้งอัสสาหะ (คุณ) อาทีนวะ (โทษ) และนิสสรณะ (ทางออก) เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับการปฏิบัติมาก ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามทีลิ่งนั้น ๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย โดยท่านได้แบ่งความคิดออกเป็น 3 ส่วน คือ

- ก. อัสสาหะ แปลว่า ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่น คุณค่า สิ่งที่น่าพึงพอใจ
- ข. อาทีนวะ หรือ อาทีนพ แปลว่า ส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย โทษ ข้อบกพร่อง
- ค. นิสสรณะ แปลว่า ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย

เช่นบอกมาก่อนจะแก้ปัญหาคงต้องเข้าใจปัญหาให้ชัดเจน และรู้ที่ไปให้ดีก่อน หรือก่อนจะละจากสิ่งหนึ่งไปหาอีกสิ่งหนึ่ง ต้องรู้จักทั้งสองฝ่ายดีพอที่จะให้เห็นว่าการละและหา นั้น หรือการทิ้งอย่างหนึ่งไปหาอีกอย่างหนึ่งนั้นเป็นการกระทำที่รอบคอบสมควรและดีจริง

วิธีคิดแบบนี้พระธรรมปิฎกได้เน้นว่าความคิดแบบนี้มีลักษณะที่พึ่งเน้นอยู่ด้วยกัน

2 ประการ คือ

- 1) การมองเห็นตามความเป็นจริงนั้น ต้องมองเห็นทั้งด้านดีด้านเสียของสิ่งนั้น
- 2) ในการแก้ปัญหาหรือการปฏิบัติ ต้องมองเห็นจุดหมายและทางออกนอกเหนือจากรู้คุณค่า-โทษของสิ่งนั้น ด้วยการพิจารณาหาทางออกที่ดีที่สุดไปพร้อมกันกับการพิจารณาถึงผลดีผลเสีย จึงจะทำให้สามารถปฏิบัติได้ตามความเหมาะสมกับสภาพเหตุการณ์ และปัญหาที่เกิดขึ้น

7. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม หรือการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสวนา คือการใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกัดหรือบรรเทาต้นเหตุ วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย 4 และวัสดุอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง ๆ โดยพระธรรมปิฎกได้อธิบายว่า คนเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ เพราะเรามีความต้องการและเห็น

ว่าสิ่งนั้น ๆ จะสนองความต้องการของเราได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการของเราได้สิ่งนั้นก็มีความคุ้มค่าแก่เราหรือมีประโยชน์

เรื่องคุณค่านี้ท่านพระธรรมปิฎกได้จำแนกได้เป็น 2 ประเภท ตามชนิดของความต้องการ คือ

1) คุณค่าแท้ หมายถึง คุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่มีไว้ตอบสนองความต้องการของชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตน เพื่อความดำรงความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิต หรือเพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น คุณค่าแท้มีอาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคาเรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญา

2) คุณค่าเทียมหรือคุณค่าพอกเสริม หมายถึง คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ที่มนุษย์พอกเพิ่มให้แก่สิ่งนั้น เพื่อปรนเปรอการเสพ เสวยเวทนา หรือเพื่อเสริมราคาเสริมขยายความมั่งคั่งยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ คุณค่าเทียมนี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคาเรียกว่าคุณค่าสนองตัณหา

8. วิธีคิดแบบอุปายปลูกเจ้าคุณธรรม (วิธีคิดแบบปลูกเจ้ากุศลหรือวิธีคิดแบบกุศลภาวนา) เป็นวิธีคิดในแนวสกัดกันหรือบรรเทาและขัดเกลาตัณหา เป็นข้อปฏิบัติในระดับต้นสำหรับส่งเสริมความเจริญองงามแห่งกุศลธรรมและสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกิยะ ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นวิธีคิดแบบสร้างสรรค์ (Creative Thinking)

9. วิธีคิดแบบอยู่ในขณะปัจจุบัน หรือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ หรือที่เรียกว่าวิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน พระธรรมปิฎกได้ตั้งข้อสังเกตว่าความจริงวิธีคิดแบบที่ 9 นี้เป็นเพียงการมองอีกด้านหนึ่งของการคิดแบบอื่น ๆ จะว่าแทรกหรือคลุมวิธีคิดแบบก่อน ๆ ที่กล่าวมาแล้วก็ได้ แต่ที่แยกออกมาแสดงเป็นอีกข้อหนึ่งต่างหาก ก็เพราะมีแง่ที่ควรทำความเข้าใจพิเศษและมีความสำคัญโดยลำพังตัวของมันเอง โดยท่านได้อธิบายคำว่า "ปัจจุบัน" ในทางธรรมหมายถึงการพิจารณากำหนดรู้ขณะกำลังทำ กำลังพูด กำลังคิด มิได้หมายถึงกาลเวลาที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคตเหมือนกับทางโลก วิธีคิดแบบนี้จะเป็นการบังคับจิตใจไม่ให้คิดฟุ้งซ่านไปตามอำนาจของอารมณ์ตัณหา แต่บังคับจิตใจให้แน่วแน่มั่นคงเป็นตัวสมาธิจริง ๆ

10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท พระธรรมปิฎกอธิบายว่าความจริงวิภาษวาทไม่ใช่วิธีคิดโดยตรงแต่เป็นวิธีพูดหรือการแสดงหลักการแห่งคำสอนแบบหนึ่ง แต่เนื่องจากการคิดกับการพูดเป็นกรรมใกล้ชิดกันที่สุด ก่อนที่จะพูดก็ต้องคิดก่อนสิ่งที่พูดล้วนสำเร็จมาจากความคิดทั้งสิ้น วิธีคิดแบบนี้จึงเชื่อมโยงกับคำพูด ดังนั้น จึงสามารถกล่าวถึงวิภาษวาทในระดับที่เป็นความคิดได้ ลักษณะที่สำคัญของความคิดแบบนี้ คือ การมองแบบองค์รวมครอบคลุมทุกแง่ทุกด้านจนสามารถ

แยกแยะออกเป็นส่วนตัวต่าง ๆ ได้ ซึ่งพระธรรมปิฎกได้จำแนกวิธีคิดแบบวิภังคชาทในลักษณะต่าง ๆ ไว้ดังนี้

- ก. จำแนกโดยหลักความเป็นจริง คือ จำแนกความเป็นจริงที่ละแ่ง ทีละด้าน
- ข. ทั้งข้อดีข้อเสีย จนครบทุกแง่มุมทุกด้าน ว่าดีและเสียอย่างไรตามความเป็นจริง แล้วนำมาประมวลเข้ากันจนสามารถสรุปเป็นลักษณะแยกองค์ประกอบได้
- ค. จำแนกโดยส่วนประกอบ คือ การคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบย่อยของสิ่งนั้น ซึ่งตรงกับวิธีคิดแบบที่ 2
- ง. จำแนกโดยลำดับขณะ คือ การคิดวิเคราะห์ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ตามลำดับความสับสนอดแห่งเหตุปัจจัย ทีละลำดับ ทีละขั้นทีละตอน ให้มองเห็นตัวเหตุปัจจัยที่แท้จริง
- จ. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย ซึ่งตรงกับวิธีคิดแบบที่ 1 กับแบบที่ 3
- ฉ. จำแนกโดยเงื่อนไข คือมองเห็นความจริงโดยมีเงื่อนไขเข้ามาประกอบ
- ช. วิภังคชาทในฐานะที่เป็นวิธีคิดแบบตอบคำถามอย่างหนึ่ง ในวิธีตอบคำถามของพระพุทธเจ้า คือ

- 1) เองังสพยากรณ์ การตอบคำถามแบบแ่งเดียว อย่างเดียวโดยสิ้นเชิง
- 2) วิภังคพยากรณ์ การตอบคำถามแบบแยกแยะตอบ
- 3) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ การตอบคำถามย้อนถามก่อนแล้วตอบทีหลัง
- 4) สุปนนะ การหยุดยั้งปัญหา หรือพักปัญหาไว้ไม่ตอบ

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการทั้ง 10 วิธีนี้ เป็นวิธีคิดที่อิงอาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เป็นลักษณะที่มีความบูรณาการต่อกัน ไม่ว่าในกระบวนการศึกษาหรือการที่ต้องเผชิญสถานการณ์หรือในการแก้ไขปัญหาชีวิตสามารถที่จะเลือกนำวิธีคิดเหล่านี้มาใช้หรือนำมาบูรณาการผสมผสานกันได้ เพื่อนำไปใช้หรือปฏิบัติได้ถูกต้องตรงจุดหมายตรงเหตุการเรื่องราว

พระธรรมปิฎก ได้สรุปว่า เมื่อพูดเชิงวิชาการในแง่การทำหน้าที่ วิธีโยนิโสมนสิการทั้งหมดสามารถสรุปลงได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ คือ

1. โยนิโสมนสิการประเภทพัฒนาปัญญาบริสุทธิ์ มุ่งให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะ มีความรู้เข้าใจมองเห็นตามความเป็นจริง ตามเหตุปัจจัย เป็นไปเพื่อการกำจัดอวิชชาเป็นการคิดแบบวิปัสสนา มีลักษณะเป็นการส่องสว่าง ทำลายความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรกให้ผลไม่จำกัดกาลเวลานำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิ

2. โยนิโสมนสิการประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้ากุศลธรรมเน้นที่

การสกัดบรรเทาหรือข่มต้นเหตุ เป็นการคิดแบบสมถะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังจิตให้มีความเข้มแข็งจนสามารถข่มทับหรือสกัดกิเลสต้นเหตุไว้ได้ ให้ผลไม่ได้เด็ดขาดขึ้นอยู่กับว่าจิตใจอ่อนล้าหรือแข็งแกร่งนำไปสู่โลกียสัมมาทิฏฐิ

สุนน อมรวิวัฒน์ (2530, หน้า 96) ได้นำเอาหลักศรัทธาและโยนิโสมนสิการมาประยุกต์ใช้ในการสอนโดยได้กล่าวว่า ศรัทธานั้นเป็นปัจจัยภายนอก ซึ่งจะต้องกำกับด้วยวิธีการแห่งปัญญาจึงจะเกิดสัมมาทิฏฐิสัมมาญาณและสัมมาวิมุตติได้ ศรัทธาจึงเป็นเพียงเครื่องมือส่งเสริมและนำทางสู่ปัญญา แต่ปัจจัยภายในคือวิธีการแห่งปัญญานั้นเป็นวิธีการศึกษาฝึกฝนอบรมที่แท้และสำคัญที่สุด ดังจะเห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้าทรงเน้นหลักของการคิดโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) และได้ทรงใช้วิธีสอนให้คิดถึง 10 วิธี คือ คิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ คิดแบบรู้เท่าทันธรรมชาติ คิดแบบแก้ปัญหา คิดแบบสัมพันธ์หลักการกับความมุ่งหมาย คิดแบบมองคุณโทษและทางออก คิดแบบคุณค่าแท้และคุณค่าเทียม คิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม คิดตามสภาพเป็นอยู่ปัจจุบัน และคิดจำแนกแยกแยะออกให้ครบทุกแง่ทุกมุม รูปแบบการเรียนการสอนนี้พัฒนาขึ้นจากหลักการที่ว่า ครูเป็นบุคคลสำคัญที่สามารถจัดสภาพแวดล้อมแรงจูงใจและวิธีการสอนให้ศิษย์เกิดศรัทธาที่จะเรียนรู้การได้ฝึกฝน วิธีการคิดโดยแยบคายและนำไปสู่การปฏิบัติจนประจักษ์จริง โดยครูทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรช่วยให้ศิษย์มีโอกาสคิดและแสดงออกอย่างถูกวิธีจะสามารถช่วยพัฒนาให้ศิษย์เกิดปัญญาได้อย่างเหมาะสม(สุนน อมรวิวัฒน์ ,2533, หน้า161) โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อมุ่งพัฒนาความสามารถในการคิด (โยนิโสมนสิการ) การตัดสินใจและการแก้ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาสาระที่เรียน

นอกจากนี้ยังได้กล่าวอีกว่า หลักสูตรการศึกษาทุกระดับในปัจจุบันนี้ได้เน้นการคิดเป็นทำเป็นและแก้ปัญหาเป็น แต่วิธีการสอนให้นักเรียนรู้จักคิดนั้น แม้จะได้มีการเสนอวิธีสอนเป็นอันมาก ผลก็ยังมีได้ประจักษ์ชัดว่านักเรียนที่จบการศึกษาแต่ละระดับมีความคิดดี คิดถูก และคิดในทางสร้างสรรค์ การสอนให้คิดนั้นครูจะต้องเป็นคนที่มีความคิดก่อน ความคิดย่อมมีฐานมาจากศรัทธาต่อการศึกษาหาความรู้และต่อจุดประสงค์ที่จะนำความรู้นั้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ เมื่อครูมีความรู้ ความคิด ความสามารถ ครูย่อมมองเห็นแนวทางที่จะจัดวิธีสอนให้นักเรียนคิดได้

การสอนให้นักเรียนคิด	ทำให้นักเรียนมีความเห็นชอบ
การสอนให้นักเรียนเห็นชอบ	ทำให้นักเรียนรู้แจ้งและรู้จริง
การสอนให้นักเรียนรู้จริง	ทำให้นักเรียนแก้ปัญหาได้
การสอนให้นักเรียนแก้ปัญหาได้	ทำให้นักเรียนเติบโตขึ้นอย่างมีประสิทธิภาพ

จากการศึกษาทบทวนแนวความคิดดังกล่าวมาข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่า ความคิดเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ความคิดเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์โดยทั่วไป สัตว์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยอาศัยสัญชาตญาณเพียงอย่างเดียว เพราะระบบการดำเนินชีวิตของสัตว์นั้นไม่สลับซับซ้อนมากมีเพียงเรื่องกินอยู่หลับนอนและสืบพันธุ์เท่านั้น แต่ในระบบสังคมของมนุษย์นั้น มนุษย์จะดำเนินชีวิตด้วยการอาศัยสัญชาตญาณเพียงอย่างเดียวไม่ได้ เพราะวาระบบการดำเนินชีวิตและระบบสังคมของมนุษย์มีความสลับซับซ้อนมาก กิจกรรมต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ถึงแม้จะหนีไม่พ้นเรื่องกินอยู่หลับนอนและสืบพันธุ์เหมือนสัตว์ก็จริง แต่ถึงกระนั้นการกินอยู่หลับนอนของมนุษย์ก็มีการพัฒนาขึ้นมาเรื่อย ๆ เพราะมนุษย์รู้จักคิดรู้จักสร้างสรรค์พัฒนา เช่น สัตว์มีสัญชาตญาณรู้จักหากิน เมื่อกินอาหารหมดก็จะแสวงหากินไปตามสถานที่ต่าง ๆ แต่มนุษย์ไม่ได้มีเพียงแค่สัญชาตญาณในการหากินเท่านั้น มนุษย์ยังรู้จักพัฒนาการกินของตน เช่น รู้จักการเพาะปลูก รู้จักการผลิต รู้จักการเก็บรักษาอาหาร เป็นต้น นอกจากนี้มนุษย์ยังรู้จักพัฒนาอารยธรรมของตนเอง รู้จักสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ให้กับตนเอง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่มีในสังคมของสัตว์ เพราะความที่มนุษย์มีความคิดนี้เอง จึงทำให้ระบบการดำเนินชีวิตของมนุษย์มีความสลับซับซ้อน และยิ่งมีความสลับซับซ้อนมากขึ้นเพียงใด ความคิดก็ยิ่งมีบทบาทต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์มากขึ้นเพียงนั้น ไม่ว่าจะในแง่ของการกินอยู่หลับนอนหรือในแง่ของการสร้างสรรค์พัฒนาก็ตาม

ดังนั้นคนที่รู้จักคิดเป็น รู้จักเลือกใช้ความคิดแบบต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั้น จะสามารถใช้สติปัญญา รู้จักรับรู้และควบคุมอารมณ์ต่าง ๆ ที่ต้องประสบในการดำเนินชีวิตหรือในการเผชิญกับสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสมกับเหตุการณ์กับสภาพแวดล้อม จะทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นไปได้อย่างดี แม้แต่ในกระบวนการศึกษาหรือกระบวนการแก้ไขปัญหาที่มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยความคิดเป็น ความเป็นคนรู้จักคิดและที่สำคัญจะขาดไม่ได้คือความคิดดี ความคิดที่ถูกต้องชอบธรรม หรือความเป็นคนคิดดีด้วย เพราะความคิดเป็นตัวการสำคัญที่จะก่อให้เกิดพฤติกรรมกรรม การเรียนการสอน การสื่อสาร การทำหรือการประกอบกิจกรรมในชีวิตประจำวัน ตลอดจนจนกระทั่งในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่มีความคิดเป็นตัวบงการ หากมีความคิดร้าย การพูดจาปราศรัยบอกกล่าวก็หยาบคายร้ายกาจ การกระทำก็ร้ายตามไปด้วย หากคิดผิด ทุกสิ่งทุกอย่างที่พูดที่ทำก็ผิดไปด้วย แต่ถ้าคิดถูก คิดดี การพูดการทำก็ดีไปด้วย ถ้ารู้จักคิดเป็น ก็ทำเป็นพูดเป็นและแก้ปัญหาเป็น

1.5.5 การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาค้นคว้างานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยจึงได้นำงานวิจัยที่ใช้การสอนแบบโยนิโสมนสิการสาขาวิชาต่าง ๆ มาเป็นแนวทางในการศึกษา ดังนี้

สมาน สาครจิต (2536) ได้ทำวิจัยเรื่อง "สัมฤทธิ์ผลในการเรียนคณิตศาสตร์ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ที่เรียนด้วยวิธีสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ" โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนคณิตศาสตร์และเพื่อศึกษาเจตคติ ตลอดจนพฤติกรรมของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 ที่เรียนคณิตศาสตร์ด้วยวิธีสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ ผลการวิจัยพบว่า

1) นักเรียนที่เรียนคณิตศาสตร์ด้วยวิธีสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการมีการเรียนรู้มีพัฒนาการด้านผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนสูงขึ้น โดยมีดัชนีเลขคณิตของคะแนนสอบหลังสอนสูงกว่าก่อนสอนอย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ .01

2) นักเรียนที่เรียนคณิตศาสตร์ด้วยวิธีสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการมีเจตคติที่ดีต่อครูคณิตศาสตร์ด้านบุคลิกภาพ ความเป็นกัลยาณมิตร และพฤติกรรมการสอนโดยดูจาดัชนีเลขคณิตของคะแนนการประเมินเจตคติหลังการสอน

3) นักเรียนที่เรียนคณิตศาสตร์ด้วยวิธีสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการมีเจตคติที่ดีต่อการเรียนคณิตศาสตร์ ด้านบรรยากาศในการเรียนคณิตศาสตร์ บทเรียน สื่อการสอน และประโยชน์ของวิชาคณิตศาสตร์ โดยดูจากดัชนีเลขคณิตของคะแนนการประเมินเจตคติหลังการสอน

4) นักเรียนที่เรียนคณิตศาสตร์ด้วยวิธีสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการมีพฤติกรรม 3 ด้าน คือ พฤติกรรมด้านการเรียน พฤติกรรมการทำงานกลุ่ม พฤติกรรมความเป็นกัลยาณมิตร จากการประเมินของครูประจำชั้นและผู้วิจัยโดยมีดัชนีเลขคณิตอยู่ในระดับการปฏิบัติมาก และจากการประเมินพฤติกรรมของนักเรียนโดยกลุ่มเพื่อนในกลุ่มและการประเมินพฤติกรรมตนเองโดยมีดัชนีเลขคณิตอยู่ในระดับปานกลาง

อังษณา ปุรินทราภิบาล (2537) ได้ทำวิจัยเรื่อง "ผลการใช้ชุดการสอนเพื่อพัฒนาทักษะการคิดแบบโยนิโสมนสิการในวิชาพลังงานกับสิ่งแวดล้อมของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนสุรศักดิ์มนตรี กรุงเทพมหานคร" โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาทักษะการคิดแบบโยนิโสมนสิการในวิชาพลังงานกับสิ่งแวดล้อมของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนสุรศักดิ์มนตรี กรุงเทพมหานคร หลังการใช้ชุดการสอนและศึกษาความคิดเห็นของนักเรียนที่มีต่อการสอนโดยใช้ชุดการสอนนี้ กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยมีจำนวน 40 คน แบ่งเป็นกลุ่มสูงและกลุ่มต่ำ

การวิเคราะห์ข้อมูลใช้ t-test และวิเคราะห์แบบสอบถามความคิดเห็นของผู้เรียนโดยใช้ค่าร้อยละ ผลการวิจัยพบว่า หลังจากการทดลองใช้ชุดการสอนเพื่อพัฒนาทักษะการคิดแบบโยนิโสมนสิการ ในวิชาพลังงานกับสิ่งแวดล้อมของนักเรียนกลุ่มที่มีผลการเรียนสูง และนักเรียนกลุ่มที่มีระดับผลการเรียนต่ำสูงกว่าการทดลองอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 และหลังการทดลองใช้ชุดการสอนเพื่อทักษะการคิดแบบโยนิโสมนสิการใช้วิชาพลังงานกับสิ่งแวดล้อม ทักษะการคิดแบบโยนิโสมนสิการของนักเรียนกลุ่มที่มีผลการเรียนสูงและนักเรียนกลุ่มที่มีผลการเรียนต่ำไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 นอกจากนี้้นักเรียนมีความเห็นว่าการนำชุดการสอนเพื่อพัฒนาทักษะการคิดเป็นสิ่งจำเป็นต่อการศึกษาวิชาสังคมศึกษามากด้วย

ณัฐยา บรรจงกิจ (2540) ได้ทำวิจัยเรื่อง "ความสามารถในการวิเคราะห์ตนเองของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ที่เรียนจริยธรรมโดยการสอนแบบอริยสัจ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความสามารถในการวิเคราะห์ตนเอง และศึกษาความเห็นของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ที่เรียนจริยธรรมกับบุคคลโดยการสอนแบบอริยสัจ เครื่องมือที่ใช้ คือ แผนการสอนแบบอริยสัจ จำนวน 7 แผน แบบวัดความสามารถในการวิเคราะห์ตนเอง จำนวน 40 ข้อ และแบบสอบถามความคิดเห็นของนักเรียนที่มีต่อการเรียนโดยการสอนแบบอริยสัจ จำนวน 24 ข้อ วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การทดสอบค่าที และการประมาณค่าเฉลี่ยของประชากร ผลการวิจัยพบว่า ความสามารถในการวิเคราะห์ตนเองของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 ที่เรียนจริยธรรมกับบุคคลโดยการสอนแบบอริยสัจก่อนการเรียน และหลังการเรียนมีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 โดยความสามารถในการวิเคราะห์ตนเองหลังการเรียนมีค่าสูงกว่าก่อนการเรียน และมีค่าเฉลี่ยของคะแนนความสามารถในการวิเคราะห์ตนเองในระดับดีมากและนักเรียนมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการเรียนโดยการสอนแบบอริยสัจอยู่ในระดับมาก

จิรวรรณ พงศ์สุวรรณสิน (2542) ได้ทำวิจัยเรื่อง "ผลการใช้ชุดฝึกการคิดตามหลักโยนิโสมนสิการที่มีต่อการตัดสินใจแก้ปัญหาของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนวัดท่ากฤษณา (สุขชัยประชาสวรรค์) จังหวัดชัยนาท" โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาผลการใช้ชุดฝึกการคิดตามหลักโยนิโสมนสิการและแบบทดสอบการตัดสินใจแก้ปัญหา สถิติที่ใช้วิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และการทดสอบค่าที ผลการวิจัยพบว่าสูงกว่าก่อนใช้ชุดฝึกอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .001 และกลุ่มทดลองที่ใช้ชุดฝึกการคิดตามหลักโยนิโสมนสิการมีคะแนนการตัดสินใจแก้ปัญหาสูงกว่ากลุ่มควบคุมที่ไม่ใช้ชุดฝึกอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ.001

พระมหาจำลอง พรหมเสน (2545) ได้ทำวิจัยเรื่อง ผลการสอนแบบโยนิโสมนสิการต่อการคิดของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 โรงเรียนธรรมราชศึกษา อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาผลการสอนแบบโยนิโสมนสิการต่อการคิดของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 โรงเรียนธรรมราชศึกษา อำเภอเมืองเชียงใหม่

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยคือนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 ภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2544 ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้เครื่องมือการวิจัยคือแผนการสอนแบบโยนิโสมนสิการจำนวน 4 แผน และแบบวัดการคิดแบบสาวเหตุสาวปัจจัยจำนวน 4 ชุด ซึ่งประกอบด้วยเรื่อง จักรกรรม 4 ประการ ทิฏฐธัมมิกัตถะ 4 สัปปุริสธรรม 7 และมรรคมืองค์แปด รวม 60 ข้อ วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้ค่าเฉลี่ยส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐานและการทดสอบค่า T-test

ผลการวิจัยปรากฏว่า นักเรียนที่เรียนโดยใช้การสอนแบบโยนิโสมนสิการ มีค่าเฉลี่ยของคะแนนการคิดก่อนเรียนและหลังเรียนแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .001 ทั้งนี้ก่อนและเรียน ค่าเฉลี่ยของคะแนนคิดสาวเหตุสาวปัจจัย ของนักเรียนอยู่ในขั้นของการคิดเดียวกันคือขั้นของการคิดที่เป็นสาเหตุทำให้เกิดเหตุการณ์ แต่ค่าเฉลี่ยของคะแนนการคิดหลังเรียนของนักเรียนสูงกว่าก่อนเรียน ส่วนขั้นการคิดของนักเรียนเรื่องทิฏฐธัมมิกัตถะ 4 และมรรคมืองค์ 8 ก่อนเรียนและหลังเรียน มีการคิดอยู่ในขั้นเดียวกัน คือ ก่อนเรียนการคิดของนักเรียนอยู่ในขั้นการคิดที่เป็นผลของการกระทำ แต่หลังเรียนการคิดอยู่ในขั้นการคิดที่เป็นสาเหตุทำให้เกิดเหตุการณ์ที่เป็นเช่นนี้อาจเนื่องมาจากปัจจัยหลาย ๆ ด้าน ที่เอื้อต่อการเรียนซึ่งก็รู้ไม่ว่าจะเป็นส่วนประกอบของการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่สอดคล้อง รวมไปถึงความพร้อมของผู้เรียนและสภาพแวดล้อมของห้องเรียน จึงทำให้ผลของการคิดดีขึ้นก็เป็นได้

จากผลการวิจัยที่กล่าวมาสามารถสรุปได้ว่า การสอนที่เน้นการคิดแบบสาวหาเหตุสาวหาปัจจัยมีผลต่อการคิดของนักเรียน และยังเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการพัฒนาความสามารถและการเรียนรู้ ตลอดจนใช้ฝึกการคิดของนักเรียน ทำให้มีการคิดอย่างเป็นระบบและมีขั้นการคิดที่สูงขึ้นได้ คือ นักเรียนจะสามารถคิดต่อไปได้อีก เช่น คิดแยกแยะส่วนประกอบ คิดแบบแก้ปัญหาซึ่งเป็นการคิดตามหลักการสอนวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการเป็นต้น ดังนั้น ครูผู้สอนในรายวิชาพระพุทธศาสนา ควรพิจารณานำวิธีคิดสาวเหตุสาวปัจจัยตามหลักของโยนิโสมนสิการไปประยุกต์ใช้ในการจัดการเรียนการสอน เพื่อให้บทเรียนมีความหมายและเกิดประโยชน์ต่อนักเรียนมากยิ่งขึ้น

ประดิษฐ์ เตชนันท์, (2536) ได้ทำวิจัยเรื่องผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนและความคิดเห็นต่อการเรียนคณิตศาสตร์ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ที่เรียนด้วยการสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเปรียบเทียบผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียน

ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ที่เรียนด้วยการสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการกับการสอนตามคู่มือครู และเพื่อเปรียบเทียบความคิดเห็นต่อการเรียนคณิตศาสตร์ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ที่เรียนด้วยการสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการกับการสอนตามคู่มือครู โดยศึกษาจากกลุ่มตัวอย่างซึ่งเป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ในภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2535 โรงเรียนบ้านนาวงค์ อำเภอปัว จังหวัดน่าน จำนวน 48 คน เป็นกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมกลุ่มละ 24 คน ใช้ระยะเวลาในการทดลองจำนวน 42 คาบ ๆ ละ 20 นาที โดยผู้วิจัยเป็นผู้ดำเนินการสอนกลุ่มทดลอง ส่วนกลุ่มควบคุมได้อาศัยครูที่ได้รับการมอบหมายให้สอนคณิตศาสตร์ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 เป็นผู้สอน และใช้เครื่องมือในการทำวิจัยคือแผนการสอนคณิตศาสตร์ เป็นแผนการสอนที่สร้างขึ้นตามหลักการของการสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ จำนวน 6 แผน และแผนเตรียมความพร้อมจำนวน 2 แผน ส่วนเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วยแบบทดสอบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนคณิตศาสตร์ 1 ฉบับ และวัดความคิดเห็นต่อการเรียนคณิตศาสตร์ 1 ฉบับ โดยสร้างขึ้นเองผ่านการตรวจพิจารณาจากอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และได้นำไปให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบก่อนนำออกไปทดลองใช้ และทำการปรับปรุงแก้ไขก่อนนำไปใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม

ผลการวิจัยได้พบว่า ผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนคณิตศาสตร์ของนักเรียนที่เรียนด้วยการสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ สูงกว่านักเรียนที่เรียนด้วยการสอนตามคู่มือครู อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 และมีความคิดเห็นต่อการเรียนคณิตศาสตร์ของนักเรียนที่เรียนด้วยการสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการดีกว่านักเรียนที่เรียนด้วยการสอนตามคู่มือครู อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้สรุปผลการวิจัยว่ามีความสอดคล้องกับผลวิจัยของวรรณยา สุตวิจิตร (2526) ที่พบว่านักเรียนที่เรียนด้วยวิธีสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการมีผลสัมฤทธิ์ในการเรียนสูงกว่านักเรียนที่เรียนด้วยการสอนตามปกติ เนื่องจากการสอนแบบสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการเป็นการสอนที่ครูจะต้องเป็นผู้รู้จริง มีเทคนิควิธีสอนที่เหมาะสมกับเนื้อหา มีคุณธรรม มีบุคลิกภาพที่ดี ตลอดจนสามารถจัดบรรยากาศในชั้นเรียนที่ส่งเสริมการเรียนรู้ของนักเรียนอีกด้วย

ก่องแก้ว เจริญอักษร (2538) ได้ทำการวิจัยเรื่อง รูปแบบการเรียนการสอนเพื่อส่งเสริมการคิด : วิชาธรรมวิทยา จุดเริ่มต้นของการทำวิจัยนี้สืบเนื่องจากการที่ผู้วิจัยสอนวิชาธรรมวิทยาจนมีความมั่นใจว่าคุณธรรม จริยธรรมเป็นสิ่งสอนได้ โดยมีเงื่อนไขว่าจะต้องจัดสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสม และต้องส่งเสริมผู้เรียนให้ใช้ความคิดพิจารณาหาเหตุผล ซึ่งเงื่อนไขดังกล่าวนี้เป็นหลักการศึกษาด้านแนวพุทธศาสตร์ที่สนับสนุนให้ใช้ปัจจัยทางการศึกษา 2 ประการ โดยระบุ

ถึงปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ) ในที่นี้หมายถึงสิ่งแวดล้อมทางการศึกษาที่เหมาะสม และปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) ในที่นี้หมายถึงการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนใช้ความคิดวิเคราะห์ด้วยตนเองอย่างมีวิจารณญาณ

ผู้วิจัยได้ทดลองสอนตามหลักการศึกษานวพุทธ คือใช้ปัจจัย 2 ประการข้างต้นควบคู่กัน โดยจัดทำเป็นโครงการนำร่องในระหว่างปี พ.ศ.2532 - 2534 และได้เขียนเสนอแนวคิดการจัดรูปแบบการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาจิตและปัญญา ผลการทดลองสอนดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจจัดทำรูปแบบการเรียนการสอนเพื่อส่งเสริมการคิดวิชาธรรมวิทยาอย่างเป็นระบบ คือคิดให้ได้สาระสำคัญและมีวิธีคิดที่เหมาะสมตามหลักการของพุทธศาสตร์ที่เรียกว่า "วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ"

โดยการวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมการคิดของผู้เรียนอย่างเป็นระบบ คือคิดได้สาระสำคัญและมีวิธีที่คิดที่เหมาะสมตามหลักของพุทธศาสตร์ ที่เรียกว่า "วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ" โดยให้ปัจจัยที่ส่งเสริมการศึกษาตามนวพุทธ 2 ประการมาวิเคราะห์ความคิดเห็นของผู้เรียนที่มีต่อวิชาธรรมวิทยา เพื่อนำประโยชน์ไปใช้ในชีวิตประจำวัน

ส่วนวิธีดำเนินการวิจัยมี กลุ่มตัวอย่างเป็นนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ลงทะเบียนเรียนวิชา 2701272 ธรรมวิทยา ของคณะครุศาสตร์ ในภาคฤดูร้อน ปีการศึกษา 2536 จำนวน 57 คน เครื่องมือที่ใช้ในการทดลองสอนที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น คือแผนการสอนตามเนื้อหาวิชา จำนวน 12 แผน ครอบคลุมเนื้อหาวิชา 12 บทเรียน สำหรับใช้สอน 6 สัปดาห์ สัปดาห์ละ 2 วัน แผนการสอนประกอบด้วย การฟังบรรยาย การอ่านเอกสารและกิจกรรม ภาคปฏิบัติ คือทำสมาธิในห้องเรียนและนอกสถานที่ และภาคทฤษฎี คือการทำแบบฝึกหัดจากสิ่งที่ได้สัมผัสและการเขียนบันทึกและเขียนแสดงความคิดเห็นปลายเปิดต่อเรื่องที่ได้ศึกษา

ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) จากแบบฝึกหัดและการเขียนบันทึกตามเกณฑ์การวิเคราะห์วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น เพื่อนำไปใช้วิเคราะห์ประโยชน์ข้อความที่นิสิตเขียนไว้ในแบบฝึกหัดทั้งหมด โดยวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการมี 10 วิธี ในที่นี้ผู้วิจัยนำมาใช้เพียง 9 วิธี วิธีที่ 10 คือ วิธีคิดแบบวิภาษวาทเป็นการคิดที่แสดงออกด้วยการใช้คำพูด ผู้วิจัยไม่ได้กำหนดให้ทำในแบบฝึกหัด เนื่องจากการวิจัยนี้มีเป้าหมายเพื่อศึกษาความสามารถทางการคิดตามแบบโยนิโสมนสิการ โดยวิเคราะห์จากแบบฝึกหัดที่กำหนดให้แสดงวิธีคิดดังกล่าว ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับความรู้ในเนื้อหาวิชา

หลังจากทำการวิจัยก็พบว่า ความสามารถทางการคิดแบบโยนิโสมนสิการของผู้เรียน นิสิตส่วนใหญ่แสดงวิธีคิดได้หลายวิธีและนำมาเชื่อมโยงกันได้อย่างสมเหตุสมผล มีนิสิต

จำนวนมากเขียนบันทึกแสดงวิธีคิดใน 3 วิธีต่อไปนี้มากที่สุดและรองลงมาตามลำดับ ได้แก่ วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม โดยแสดงข้อความบ่งบอกคุณค่าของสมาธิ คุณค่าของเวลา ความประทับใจในความดีงามของบุคคลเป็นต้น วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ เช่น ประโยคที่ระบุถึงสิ่งที่ควรกระทำอย่างเหมาะสม วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย ได้แก่ข้อความที่แสดงความเข้าใจถึงเหตุปัจจัยที่เกิดสิ่งนั้น ๆ การแสดงความคิดเห็นต่อการศึกษาวิชาธรรมวิทยา เพื่อการนำไปใช้ในชีวิตประจำวันพบว่า เมื่อสิ้นสุดการเรียนแล้วผู้เรียนเกือบทั้งหมดเขียนแสดงความประทับใจวิชาที่เรียนและวิธีการศึกษา มีข้อสังเกตว่านิสิตแสดงวิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม คือมีกำลังใจที่จะพัฒนาตน เช่นประโยคที่ว่า "จะอดทน...ต้องเพียรพยายาม...ต้องศึกษาเพิ่มเติม" มีเป็นจำนวนเพิ่มขึ้น

จากผลวิจัยวิธีคิดของผู้เรียนดังกล่าว ทำให้ผู้วิจัยได้ข้อสรุปว่า งานวิจัยนี้สามารถส่งเสริมการคิดของผู้เรียนได้หลายวิธีอย่างเชื่อมโยงกัน โดยเฉพาะวิธีคิดที่ 1, 2, 5, 7, 8 ซึ่งวิธีคิดทั้งหมดสามารถชี้แนะให้ผู้เรียนพัฒนาความเป็นผู้มีคุณธรรมจริยธรรมให้เกิดกับตนเองได้ เนื่องจากความเป็นผู้มีเหตุผลคือเข้าใจในเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องกัน (วิธีคิดที่ 1) และมีความสามารถวิเคราะห์องค์ประกอบ จัดลำดับความสำคัญของสิ่งนั้นได้ (วิธีคิดที่ 2) ย่อมทำให้คิดสรุปขอบเขตถึงสิ่งที่ควรกระทำ (วิธีคิดที่ 5) เพราะเห็นคุณค่าที่แท้จริงของสิ่งนั้น (วิธีคิดที่ 7) จนในที่สุดทำให้มองเห็นประโยชน์ต่อการนำไปใช้คือการพัฒนาตนให้เป็นคนดี (วิธีคิดที่ 8)

สรุปได้ว่าวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการที่ผู้เรียนสามารถคิดได้ดังกล่าวมานี้ สามารถปลูกฝังอบรมจิตและปัญญาให้ใช้ความคิดไปในทางสร้างสรรค์ สมควรที่ครูอาจารย์จะนำไปใช้ในห้องเรียน และการส่งเสริมการคิดแบบโยนิโสมนสิการในทุก ๆ วิชา หลักการทางพุทธศาสตร์ สนับสนุนให้มนุษย์ฝึกตนเอง ดังมีคำกล่าวที่ชี้แนะการพัฒนาตนเอง เช่น พุทธภาษิตว่า "...ช่างครดัดคร ช่างไม้ดัดไม้ บัณฑิตฝึกตนเอง" (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2523) ดังนั้น การจัดการศึกษาที่สมบูรณ์แบบจึงควรประกอบด้วยภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ซึ่งสามารถทำได้ในวิชาต่าง ๆ ไม่จำเป็นต้องเป็นวิชาทางด้านพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมเท่านั้น

จากการศึกษาบททวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แสดงให้เห็นว่านักเรียนแต่ละคนมีทักษะในการคิดที่แตกต่างกัน ซึ่งครูสามารถจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาระบบการคิดของนักเรียนให้สูงขึ้นได้ จากงานวิจัยครูได้ใช้หลักธรรมคำสอนและวิธีการสอนคิดของพระพุทธเจ้ามาใช้จัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อพัฒนาความคิดของนักเรียน โดยมีการฝึกให้ผู้เรียนได้รู้วิธีคิดค้นคว้า ส่งผลให้ผู้เรียนมีความสามารถในการคิดได้ดีขึ้น การนำเอาโยนิโสมนสิการมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการเรียนการสอนข้างต้น ได้แสดงให้เห็นว่านักเรียนที่ได้รับการเรียนการสอนแบบโยนิโสมนสิการมีการพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบมากขึ้น มีความคิดที่สร้างสรรค์ สามารถปลูกฝังคุณ

ธรรมจริยธรรมได้ และมีเจตคติที่ดีต่อระบบการเรียนการสอนและสิ่งแวดล้อม โดยนักเรียนมีความคิดเห็นว่าการเรียนโดยพุทธวิธีทำให้นักเรียนตระหนักถึงหน้าที่ความรับผิดชอบต่อนตนเองและส่วนรวม รู้จักยอมรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น ได้ฝึกการทำงานเป็นกลุ่มร่วมกัน ทำงานเป็นขั้นตอน ฝึกการคิดการตัดสินใจอย่างมีเหตุผล และสามารถที่จะประยุกต์หรือพัฒนาวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการมาสอนร่วมกันกับวิชาต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดีไม่ว่าจะเป็นวิชาคณิตศาสตร์หรือวิชาทางสังคมศึกษา และบังเกิดผลสัมฤทธิ์ทำให้การเรียนการสอนบรรลุวัตถุประสงค์ตามที่ได้ตั้งเอาไว้

นอกจากนี้ผู้ทำวิจัยหลายท่านได้แนะนำให้นำเอาหลักการคิดแบบโยนิโสมนสิการไปประยุกต์ใช้กับการเรียนการสอนในวิชาอื่น ๆ โดยผู้วิจัยมีความเชื่อว่า หลักการคิดหรือวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการนี้จะช่วยให้นักเรียนเกิดความศรัทธาเชื่อมั่นต่อการเรียนการสอน ทำให้นักเรียนรู้สึกสนุกกับการเรียน และวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการหลายวิธีจะเป็นสิ่งที่นักเรียนจะสามารถนำไปใช้ได้ในชีวิตประจำวันทั้งในและนอกระบบการศึกษาด้วย

อนึ่งการสอนแบบโยนิโสมนสิการเป็นกระบวนการสอนคิดวิธีหนึ่งตามหลักการของพุทธวิธีหรือพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยจึงคิดว่าน่าที่จะทำให้ผู้เรียนคิดเป็นทำเป็น เผชิญปัญหาเป็น มีเหตุผล และมีความสามารถในการคิดสรวหาเหตุผลหาปัจจัยที่เชื่อมโยงกันได้ดีขึ้นภายใต้สังคมวัฒนธรรมไทยเรานี้เอง เรามีวัฒนธรรมขุมปัญญาอุดมสมบูรณ์พอที่จะให้หลักการและแนวทางสำหรับเรียนรู้และวิเคราะห์แก้ปัญหามนุษย์และสังคมที่แน่นอน